

Noten

Gebruikte afkortingen

AGN	<i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
ARA	Algemeen Rijksarchief
Dagboek Van Bosse	Dagboek van P.P. van Bosse, particulier archief Van Bosse, beheerd door de Van der Mandele Stichting te Leiden
Dagboek Pierson	dagboek van N.G. Pierson, universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam
Financiën	Kabinets- en geheim verbaalarchief van het ministerie van Financiën
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
HTK	Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
HEK	Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal
KdK	Archief van het Kabinet des Konings/der Koningin 1841-1897
PRNH	Provinciaal Rijksarchief Noord-Holland

Inleiding

- 1 Anoniem, *Wat is thans noodig tot heil van ons vaderland?*
- 2 Van Houten, *De toekomst onzer finantien*.
- 3 [Philippona,] *Ons belastingwezen aan recht en billijkheid getoetst*; Van der Minne, *Proeve van billijker verdeeling*.
- 4 Boissevain, *De jongste belastinghervorming*.
- 5 Anoniem, *Bedenkingen over de Nederlandsche financiën*, 24-25.
- 6 Anoniem, *Vrijmoedige gedachten over de wet op de bezittingen en inkomsten*, 3.
- 7 Boissevain, *De jongste belastinghervorming*, 275.

Hoofdstuk 1

- 1 Van Tijn en Zappey, 'De negentiende eeuw', 201.
- 2 Ibidem, 202.
- 3 Fritschy en Van der Voort, 'De Nederlandse staatsbegrotingen', 8-13.
- 4 De Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen*, 55.
- 5 Ibidem, 54.

- 6 Van Popta, 'Staatsschuld en consolidatiebeleid', 194-195.
- 7 Riemens, *De financiële ontwikkeling*, 49.
- 8 R. Simoen, 'De Arnhemsche Courant, De Tijdgenoot en de financiële perikelen van de jaren 1840-1843', in: *Maar wat is het toch voor eene courant?*, 143-144.
- 9 Fritschy en Van der Voort, 'De Nederlandse staatsbegrotingen', 13.
- 10 Stevers, 'Begrotingsnormering 1814-1939', 105-107.
- 11 Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 144.
- 12 Brugmans, 'De financiële crisis van 1844', 61-75.
- 13 Van Tijn en Zappey, 'De negentiende eeuw', 209-212.
- 14 Riemens, *De financiële ontwikkeling*, 53.
- 15 C. Fasseur, 'Nederland en Nederlands-Indië 1795-1914', in: *AGN XI* (Haarlem 1977) 349.
- 16 Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*. Fasseur omschrijft het cultuurstelsel als 'die vorm van agrarisch-industriële exploitatie van Java, waarbij het gouvernement gezag en invloed gebruikte om de inheemse bevolking tegen een eenzijdig vastgesteld en laag plantloon tropische exportproducten te doen verbouwen, welke artikelen vervolgens ten behoeve van de staatskas werden verkocht', 11.
- 17 Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 148.
- 18 Griffiths, *Achterlijk, achter of anders?*, 27-28.
- 19 J.A. Bornewasser, 'Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830', *AGN XI* (1977) 233-239.
- 20 M.G. Buist, 'Geld, bankwezen en handel in de Noordelijke Nederlanden 1795-1844', *AGN X* (1977) 305.
- 21 Fockema, *Proeven betrekkelijk de staats-huishouding*. De rentelast wordt in hendaagse literatuur zelfs nog een stuk hoger geschat: rond de 25 miljoen gulden in 1830. Zie: Stevers, 'Begrotingsnormering', 195.
- 22 Van Hall tekende op de brief aan dat hij de brief in 1831 of 1832 had verstuurd, maar uit de tekst blijkt dat het 1830 of 1831 moet zijn geweest, archief F.A. van Hall, *ARA*, inv.nr. 22.
- 23 Donker Curtius, *Orde*, 19-20.
- 24 Ibidem, 23.

Hoofdstuk 2

- 1 De Indische baten die bekend werden gemaakt, waren in die jaren maar een klein deel van de werkelijke opbrengsten uit de kolonie. Volgens Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 41-42, werd slechts ongeveer een zesde deel officieel als baten opgevoerd; de rest werd via andere kanalen ten gunste van het moederland gebruikt. Vgl. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 222-223 over gecorrigeerde omvang batig slot.
- 2 Van Popta, 'Staatsschuld', 194-195.
- 3 Hellema, *Kroniek van een Friese boer*, 275. Willem I verbleef met zijn tweede vrouw in Berlijn.

- 4 Opvallend was dat, in vergelijking met Engeland en Frankrijk, de sterk stijgende Nederlandse schulden- en rentelast 'normaal' was. Zie Fritschy, 'Staatsvorming en financieel beleid onder Willem I', 217.
- 5 De Meere, *Economische ontwikkeling*; Griffiths, *Achterlijk, achter of anders?*
- 6 Ibidem. Zie ook: Van Zanden, 'Economische groei', 69.
- 7 Horlings en Smits, 'The quality of life', 329.
- 8 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 137-138.
- 9 Geschriften waarin vóór 1844 specifiek voor direct kiesrecht gepleit werd zijn onder meer: Donker Curtius, *Orde*; Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe Grondwet*; Roest van Limburg, *Ontwerp van regtstreeksche verkiezingen*; Anoniem, *Iets over de verkiezingen*; Van den Bosch, *Onderzoek naar de beginselen*; Van Rechteren, *De staatkundige strekking*; Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*.
- 10 Er bestaat geen statistisch materiaal dat met zekerheid bevestigt hoe vóór 1900 de belastingdruk precies verdeeld was. De cijfers die wel voorhanden zijn, lijken het vermoeden dat de indirecte belastingen een sterk degressief karakter hadden te bevestigen. De personele belasting bood enig tegenwicht tegen de scheve verdeling van de belastingdruk door de indirecte belastingen. De patentbelasting werkte echter ook in het voordeel van enkele groepen, bijvoorbeeld advocaten, die veelal bestuurders waren. En het niet-belasten van inkomen uit beleggingen werkte vanzelfsprekend in het voordeel van een deel van de hoogste inkomsten, want daar bevond zich een groot aantal (gedeeltelijke) renteniers onder. Grapperhaus, *Fiscaal beleid in Nederland*, 33-34 en 40-51.
- 11 [Rochussen,] 'De autobiografie van Jan Jacob Rochussen', 57. De genoemde personen waren allen in de eerste helft van de negentiende eeuw betrokken bij het agentschap / ministerie van Financiën of bij de inning van belastingen. Rochussen heeft zijn memoires in 1870, een jaar voor zijn dood, op schrift gesteld.
- 12 Ibidem, 59. Deze vriend was vernoemde L.C. Copes van Cattenburch, in 1806 inspecteur-generaal der indirecte belastingen.
- 13 Ibidem, 64.
- 14 Ibidem, 79-80.
- 15 Ibidem, 80.
- 16 Ibidem, 82-83.
- 17 Ibidem, 83.
- 18 Ibidem.
- 19 Van Popta, 'Staatsschuld', 194-195.
- 20 De *income-tax* in Engeland was een gesplitste inkomstenbelasting. Grondslagen waren: inkomsten uit grondbezit, uit renten en dividenden, winsten uit bedrijven, traktementen. Het grondbezit zorgde voor ruim de helft, de bedrijven bijna een derde van de totale opbrengst. Vgl.: De Vrankrijker, *Belastingen in Nederland*, 25.
- 21 HTK 1841-1842, 100.
- 22 Ibidem, 103.
- 23 Ibidem, 111.

- 24 Ibidem, 156.
- 25 HTK 1842-1843, 83.
- 26 [Rochussen,] 'Autobiografie van Rochussen', 92. Rochussen vatte zijn wetsvoorstellen als volgt samen: '1e tot wijziging der grondbelasting, tot scheiding der twee klassen, gebouwde en ongebouwde eigendommen; 2e. der personele belasting in het belang der lagere volksklassen; 3e. der patentwet, tot verhooging van het patent voor tappers en kroeghouders en tot verlaging van sommige bedrijven, daaronder gerekend kleine kooplieden; 4e. van het successierecht tot verhooging in sommige gevallen, liever dan een belasting op de inkomsten; 5e. wijziging der wet op het zegel. Al deze wetten werden behoudens enkele daarin gebragte wijzigingen aangenomen, behalve No. 4, dat niet in discussie kwam.'
- 27 [J. Stuart,] *Gedachten over de voorziening in de behoeften van den staat*, 1. Deze Stuart vermeldt dat hij 'Verificateur der Registratie, en Landbouwer in de gemeente Velsen, Provincie Noord-Holland' is.
- 28 Van der Tuuk, 's *Lands behoudenis!*, 6.
- 29 Onder meer in: Anoniem, *Iets over de toepassing eener belasting op de inkomsten*.
- 30 Ibidem, 17.
- 31 Uitbreiding successie in: [Stuart,] *Gedachten over de voorziening*. Verhoging grondbelasting pleit in: Van der Tuuk, 's *Lands behoudenis!*; Anoniem, *Betoog dat door een belasting op de huurwaarde*.
- 32 Albarda, *Het heil van den staat de hoogste wet*.
- 33 [De Rovere van Breugel,] *Bedenkingen over de belastingen op het inkomen*, 2.
- 34 Ibidem, 23-28.
- 35 Van den Bosch, *Onderzoek naar de beginselen*.
- 36 Van den Bosch, *Vervolg van het onderzoek naar de beginselen*, 57.
- 37 [Rochussen,] 'Autobiografie van Rochussen', 92.
- 38 HTK 1842-1843, 279.
- 39 Ibidem, 289.
- 40 Ibidem, 311.
- 41 Ibidem, 313.
- 42 Rüter, *Rapporten*, II, 61. Noord-Holland, 8 mei 1843.
- 43 Ackersdijck, *Nederlands financiën*.
- 44 Anoniem, *Antwoord aan den Graaf van Rechteren*, 27.
- 45 Anoniem, *Belasting op de rente van de nationale schuld*. Op het exemplaar dat zich in de universiteitsbibliotheek van de UvA bevindt, staat vermeld 'door F.A. v. Hall'. Het lijkt niet waarschijnlijk dat deze brochure werkelijk van zijn hand is, gezien zijn negatieve opvattingen over het aantasten van vermogen en het onderzoek dat bij een vermogens- of inkomstenbelasting zou komen kijken. Zie zijn brochure: *Een woord over de voorgestelde belasting op de bezittingen*, die wel onder zijn naam is gepubliceerd.
- 46 Anoniem, *Belasting op de rente van de nationale schuld*, 15.
- 47 [Rochussen,] 'Autobiografie van Rochussen', 92-93.
- 48 Rüter, *Rapporten*, II, 73. Noord-Holland, 12 juni 1843.

- 49 [Rochussen,] 'Autobiografie van Rochussen', 97.
- 50 Ibidem, 125 en 128.
- 51 Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 58.
- 52 Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 55. Rochussen zou tijdens inspectie-tochten als gouverneur-generaal tweemaal van zijn paard zijn gevallen. Fasseurs conclusie is dat Rochussen wel kwaliteiten bezat, maar oppervlakkig en ijdel was.
- 53 Herinneringen, archief F.A. van Hall, ARA, inv.nr. 28.
- 54 Van der Heim, 'Levensschets van Van der Heim', 129.
- 55 Rüter, *Rapporten*, II, 85. Noord-Holland, 19 juni 1843.
- 56 Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 156. Simoen signaleerde in de *Arnhemsche Courant* en in *De Tijdgenoot* de verbazing over de benoeming van Van der Heim en in de *Arnhemsche Courant* de insinuatie dat Van der Heim aan zijn benoeming was gekomen door hulp van de gouverneur van Zeeland. Dit was H.J. baron van Doorn van Westcapelle (1786-1853), van wie bekend was dat zijn invloed op het regeringsbeleid zeer aanzienlijk was en dat Willem I en Willem II zijn adviezen gaarne opvolgden. Van Doorn was gouverneur van Zeeland van 1818-1826, vervolgens gouverneur van Oost-Vlaanderen, van 1830 tot 1836 minister van Binnenlandse Zaken, van 1836 tot 1841 minister-secretaris van staat en opperhofmaarschalk en in 1843 vice-president van de Raad van State, met zitting in de ministerraad. Zie *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, I, 739. Zie ook: Royaards, 'Levensberigt van Van Doorn', 81-99.
- 57 Royaards, 'Levensberigt van Van Doorn', 98; Van der Heim, 'Levensschets van Van der Heim', 127.
- 58 De eerste echtgenote van Van Doorn was jonkvrouwe Adriana Wilhelmina Magdalena Schorer (huwelijk in 1810), zijn tweede echtgenote jonkvrouwe Johanna Martha Maria van der Heim, dochter van een broer van de vader van J.A. van der Heim (huwelijk in 1839). Van der Heim was gehuwd met jonkvrouwe Petronella Johanna Schorer (huwelijk in 1817). De twee vrouwen uit het Zeeuwse geslacht Schorer waren volle nichten, al staat zulks door een omissie in het *Nederlands Adelsboek* niet expliciet vermeld.
- 59 НТК, 1842-1843, Bijlagen II, 1290-1296; Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 157.
- 60 Van der Heim, 'Levensschets van Van der Heim', 129-130.
- 61 НТК 1842-1843, Bijlagen II, 1290-1296.
- 62 Rüter, *Rapporten*, II, 167. Noord-Holland, 21 augustus 1843.
- 63 Geciteerd in: Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 158.
- 64 Ibidem, 157-159.
- 65 НТК 1842-1843, Bijlagen II, 1290-1296.
- 66 Rüter, *Rapporten*, II, 180. Noord-Holland, 18 september 1843.
- 67 Zie: [De Rovere,] *Bedenkingen over de belastingen op het inkomen*; Anoniem, *Betoog dat door een belasting op de huurwaarde*; Anoniem, *Iets over de toepassing eener belasting op de inkomsten*.
- 68 Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister*, 26-32.
- 69 Ibidem.

- 70 Geciteerd in: Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 160.
- 71 Rüter, *Rapporten*, II, 180–181. Noord-Holland, 25 september 1843.
- 72 Tamse, *Nassau en Oranje*, 297–298.
- 73 Van der Heim was van 25-6-1843 tot 22-9-1843 minister van Financiën. Zijn loopbaan verliep verder als volgt: 1844–1848: gouverneur van Zuid-Holland; 1846: drie maanden minister van BiZa a.i.; 1848: drie maanden minister van BiZa; 1853–1862: gouverneur van Zuid-Holland; 1862–1865: lid Eerste Kamer. Hij zou bekendstaan als notoir tegenstander van Thorbecke.
- 74 Geciteerd in: Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 162. Citaat afkomstig uit *Arnhemsche Courant*, 14 september 1843.
- 75 De Meere, *Economische ontwikkeling*, 91–92.
- 76 Stokvis, 'Amerikaanse ooggetuigen', 397.
- 77 Haase en Jackman, *Een vreemdelinge*, 55. Alle brieven in deze publicatie betreffen brieven aan de Britse vriendin van Sophie, lady M.D. Malet. Brief van 8 september 1845.
- 78 Van Popta, 'Staatsschuld', 194–195. Voor cijfers over belastinginkomsten: J. Teijl, 'Nationaal inkomen van Nederland', 250.
- 79 Er waren van 1840 tot 1848 wel enige kritische geluiden te horen die de welvaart van de kolonie zelf en het 'zwakke' Nederlandse bestuur aankaartten. Uit die tijd stamde ook de uitspraak dat Java de kurk was waarop Nederland dreef. Zie: F. Durant en P. Zweegers, "'Ons Indië" in de kolommen van de Arnhemsche Courant', in: *Maar wat is het toch voor eene courant? De Arnhemsche?*, 181–202. Men heeft echter altijd volgehouden dat Indië humanitair bijgestaan zou worden wanneer Nederland de baten niet meer zo nodig zou hebben. Zie: De Jong, *Van batig slot*, 36.
- 80 Brief van 27 maart 1844, KdK, ARA, inv.nr. 4509. Ongeagendeerde stukken.
- 81 De anonieme memorie van Van Hall uit 1832 aan Willem I en een verslag van zijn herinneringen aan de memorie uit 1841 voor Willem II in: archief F.A. van Hall, ARA. Bij vergelijking blijkt overigens dat Van Halls opvattingen nauwelijks in behoudende richting verschoven zijn. Dit verwijt werd hem tijdens zijn ministerschappen in de jaren veertig regelmatig door de liberale oppositie gemaakt.
- 82 Suttorp, F.A. van Hall, 53.
- 83 Herinneringen, archief F.A. van Hall, ARA.
- 84 Ibidem.
- 85 Ibidem. Van Hall vermeldde in zijn herinneringen dat hij ze tussentijds aan Rochussen te lezen had gegeven en dat die hem verzekerd had dat alles zeer waarheidsgetrouw opgetekend was.
- 86 HTK 1843–1844, 563. Beraadslaging over de staatsbegroting voor 1844 en 1845.
- 87 Rüter, *Rapporten*, II, 186. Noord-Holland, 2 oktober 1843.
- 88 Ibidem.
- 89 Deze wens zou bewaarheid worden, want juist door het cultuurstelsel en consignatiestelsel bloeiden Amsterdam en – in mindere mate – Rotterdam weer op als stapelmarkt. De Jong, *Van batig slot*, 24.

- 90 HTK 1842-1843, 563-626. Zie uitspraken Van Rechteren: 583-584.
- 91 Gleichman, *Van Hall*, 43.
- 92 Rüter, *Rapporten*, II, 184-185. Noord-Holland, 2 oktober 1843.
- 93 Tamse, *Nassau en Oranje*, 288.
- 94 Ibidem, 270; Aletrino, *Drie Koningen van Nederland*, 135-137. Het vermogen van Willem I werd op 30 miljoen geschat.
- 95 HTK 1843-1844, 289-290.
- 96 Ibidem, 255.
- 97 Ibidem, 281. Deze beide heren zouden voor de wet stemmen.
- 98 Ibidem, 232-300.
- 99 HTK 1843-1844, Bijlagen 293 en 298.
- 100 HTK 1843-1844, 289-296.
- 101 Rüter, *Rapporten*, III, 1-2. Noord-Holland, 8 januari 1844.
- 102 Anoniem, *Vrijmoedige gedachten*.
- 103 Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*, 49. Boissevain (1817-1870) werd vanaf 1846 medewerker van de *Arnhemsche Courant* en stond bekend als uiterst links liberaal. Zie: *Maar wat is het toch voor een Courant?*, 298-303.
- 104 Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*, 55.
- 105 Van den Bosch, *Tweede vervolg van het onderzoek naar de beginselen*, 9-10. Een andere tegenstander van Van Halls voorstel was Drieling, die zijn mening uitdroeg in *De voorgedragene wet eener geldleening* en in *Ernstige aanmaning*.
- 106 Rüter, *Rapporten*, III, 47. Noord-Holland, 26 februari 1844.
- 107 Van Boneval Faure, 'Levensbericht van Van Hall', 161.
- 108 Ibidem.
- 109 Haase en Jackman, *Een vreemdelinge*, 43. Brief van 5 februari 1844. Sophie weet deze afwijzing overigens aan de tussenkomst van haar schoonmoeder, koningin Anna Paulowna, met wie ondanks familiebanden (naast schoonmoeder was ze Sophies tante) de relatie bijzonder slecht was. Na bemiddeling van haar vader mocht Sophie uiteindelijk toch afreizen.
- 110 Ibidem, 44. Brief uit Stuttgart van 22 maart 1844.
- 111 Brief van F. van Sorgen aan Van Hall als minister van Financiën van 9 februari 1844, archief F.A. van Hall, ARA, inv.nr. 39.
- 112 Brief van de koning aan Van Hall van 26 februari 1844, KdK, ARA, inv.nr. 4165. Drie dagen later zou het wetsvoorstel worden aangenomen.
- 113 Brief van C.A. den Tex aan F.A. van Hall van 31 maart 1844, archief F.A. van Hall, ARA, inv.nr. 68. De termijn van inschrijving was toen al gesloten, maar het was nog niet bekend of de lening daadwerkelijk was volgetekend.
- 114 Hellema, *Kroniek*, 320. Hij vermeldt niet of hij deelnam.
- 115 Rüter, *Rapporten*, III, 67. Noord-Holland, 11 maart 1844.
- 116 Colenbrander, *Willem II*, 144-148; Hellema, *Kroniek*, 321.
- 117 Rüter, *Rapporten*, III, 85. Noord-Holland, 1 april 1844.
- 118 Suttorp, *Van Hall*, 93.
- 119 Overzicht bij: Simoen, 'De Arnhemsche Courant', 176. Naast deze steden droegen

Utrecht 6 miljoen, Dordrecht, Gorinchem, Schiedam en Delft samen 10 miljoen, de overige gewesten 17 miljoen en de graaf van Nassau (Willem I) ook 10 miljoen bij. Dit maakt samen 138 miljoen.

- 120 Archief F.A. van Hall, ARA, inv.nr. 68.
- 121 Fritschy en Van der Voort, 'De Nederlandse staatsbegrotingen', 17.
- 122 Stokvis, 'Amerikaanse ooggetuigen', 397. Het citaat is afkomstig van een brief van Charles Nichols, Amerikaans consul te Amsterdam, geschreven op 31 december 1846. Nadat een halt was toegeroepen aan de publieke schuld werd door vele rijken voor het 'overtollig' kapitaal een andere bestemming gezocht. Na een periode waarin juist in de staatsschuld was geïnvesteerd – van 1790 tot en met de maatregelen van Van Hall –, ging men weer over op grotere investeringen in het buitenland. Vgl. 't Hart, Jonker en Van Zanden, *A financial history*.
- 123 Onder meer het kritische kamerlid Luzac, die van ganser harte hoopte dat de nieuwe lening Nederland zou redden. Zie: brief van Luzac van 9 maart 1844 in: *Briefwisseling J.H. Halbertsma–L.C. Luzac*, 147.
- 124 Tamse, *Nassau en Oranje*, 297–298.
- 125 De originele proclamatie van 2 april 1844 en een kladversie van de hand van Van Hall, archief F.A. van Hall, ARA, inv.nr. 40.
- 126 Rüter, *Rapporten*, III, 153. Jaarverslag van Noord-Holland, 24 april 1845.
- 127 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 50. Sophie schrijft in een brief van 19 november 1844: 'Ik heb straks een groot diner voor de Raad van State en de Staten-Generaal (er zijn heren bij met heel wat eisen tot hervorming).'
- 128 De Gelder, *Het negenmannenvoorstel*, 21–22.
- 129 Giele, *De pen in aanslag*, 30–31.
- 130 Anoniem, *Belasting op de levensmiddelen*.
- 131 Heldring, *Noodkreet over de belasting*, 15.
- 132 Van Lijnden van Hemmen, *Een woord over den invloed*, 16.
- 133 Van Vliet, *De Volksbode*, 70. *De Volksbode* hield het overigens bij slechts één jaargang.
- 134 Ibidem, 151–152.
- 135 Van Straaten, *Een ernstig woord*, 8.
- 136 Ibidem, 24.
- 137 Vogelsang, *Iets over de afschaffing*.
- 138 De Gelder, *Het negenmannenvoorstel*, 68–69. Thorbecke, Storms en Wichers waren weggestemd, Van Rechteren was overleden. Anemaet, Luzac, Van Dam van Isselt, Van Heemstra en De Kempnaer waren wel herkozen.
- 139 Giele, *De pen in aanslag*, 36–37. Omschrijving 'volksvijand nr. 1' afkomstig van P.W.J. de Vos, schrijver van enige *Physiologieën*. Verbastering van naam Van Hall in 'Van Andringa de Kempnaer', *Eene geschiedkundige bijdrage*, 24.
- 140 Asmodée, *Een standbeeld in een zak*, 20.
- 141 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 64. Brief van 31 december 1847.

Hoofdstuk 3

- 1 De Meere, *Economische ontwikkeling*, 59–61; Horlings en Smits, 'The quality of life', 328.
- 2 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780–1914*, 167. Van Zanden, 'Economische groei', 64–65.
- 3 Van Popta, 'Staatschuld', 194–195.
- 4 Teijl, 'Nationaal inkomen', 250.
- 5 Gleichman, *Van Hall*, 19.
- 6 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 64. Brief van 31 december 1847.
- 7 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV, kolom 1115–1116.
- 8 Stuurman, '1848: revolutionary reform', 459–462.
- 9 Anoniem, *Wat is thans noodig*, 14.
- 10 Van Lennep, *Brief van Mr. J. van Lennep*, 16. Jacob van Lennep (1802–1868) was schrijver én rijksadvocaat te Amsterdam. Met deze brochure reageerde Van Lennep op het geschrift van Muller, *Wat Nederland behoeft*.
- 11 [Fokker,] *De grondwetsherziening en de belastingen*.
- 12 Kerkhoven, *Iets over een veranderd belastingstelsel*, 7–9.
- 13 Van Dam van Isselt, *Een woord aan mijne landgenooten*, 7.
- 14 Muller, *Wat Nederland behoeft*, 14–15.
- 15 Ibidem, 42.
- 16 Van Vliet, *Een woord aan Neêrlands gegoeden*, 5–7.
- 17 Ibidem, 12.
- 18 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 250.
- 19 Geciteerd in: Giele, *De pen in aanslag*, 91.
- 20 HTK 1847–1848, 362.
- 21 Ibidem, 545–547.
- 22 Ibidem, 587–591.
- 23 Van Hall, *Een woord over de voorgestelde belasting*, 29.
- 24 De Jonge, *Plan van eene vereffening der schulden*.
- 25 Kruseman, *Adres bevattende het voorstel*.
- 26 Van Vliet, *Bezuiniging*, vii.
- 27 Ibidem, 35.
- 28 HTK 1847–1848, 630–631.
- 29 Brief van de directeur van het Kabinet des Konings aan de minister van Financien (Van Bosse) van 18 augustus 1848, Dossierarchief van het ministerie van Financiën (1831–1940), ARA, inv.nr. 2441.
- 30 Van der A, *Herinneringen*, 221.
- 31 Zie hiervoor: Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid', 71–99.
- 32 Webber en Wildavsky, *A history of taxation*, 327. Nederland was overigens met deze controle van de inkomsten en uitgaven van de overheid door de volksvertegenwoordiging, in vergelijking met de haar omringende landen, relatief vroeg. Met de controle op inkomsten en uitgaven van de overheid werd in Groot-

Brittannië in de achttiende eeuw begonnen, maar deze werd pas volledig in 1866. België volgde in jaren 1830, Italië in 1860, Zweden na 1876, Noorwegen in 1905, Denemarken in 1915 en de VS in 1921. Dit alles na radicale veranderingen in de overheidsstructuur.

- 33 Anoniem, 'De grondwets-herziening en ons belastingstelsel', *De Gids* (1848) 11, 320–362.
- 34 Ibidem, 328.
- 35 Ibidem, 354.
- 36 Ibidem, 361–362.
- 37 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 65. Brief van 18 februari 1848.
- 38 Ibidem, 68. Brief van 24 maart 1848.
- 39 Onder meer F.A. van Hall maakte zich erg druk, zie: Den Tex, 'Een geheime vriendenkring', *Vrij Nederland*, 2 mei 1998, 42–45.
- 40 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 75. Brief van 22 maart 1849.
- 41 Ibidem, 51. Brief van 3 februari 1845. Gezien de slechte relatie tussen Sophie en de kroonprins kan getwijfeld worden aan de objectiviteit van deze uitspraken, hoewel de brieven een doorlopend verslag van huwelijksleed geven. Zo ook een brief van 15 augustus 1846 (59): 'De prins is nu weer iets beter. Elke keer wanneer hij in de afgelopen tijd een aanval kreeg, gedroeg hij zich als een waanzinnige. Op een ochtend, toen ik zat te schrijven in de kleine salon, u weet wel, stormde hij naar binnen en krabde mij zonder aanleiding zó op de armen, mijn hals en keel, dat de krassen van zijn nagels nog te zien zijn. [...] Alleen al die aanblik van dat woeste gezicht, dat slordige lange haar en de manier waarop hij rondbeende – men kan het geen lopen noemen – maakte me ziek van afschuw. Nu is de storm uitgewoed en is hij zichzelf weer.'
- 42 Zie voor meerdere (hilarische) voorbeelden: Weitzel, *Maar Majesteit!*
- 43 HTK 1849, 177–181. Belast werden die inkomsten afkomstig uit alle binnen het rijk gelegen onroerende goederen, de renten van de Nederlandse staatsschuld, de renten en inkomsten van buitenlandse effecten en goederen, alle ambten, bedieningen en pensioenen en alle patentplichtige beroepen of bedrijven. Zie ook: Viersen, *Minister Van Bosse*, 247–252.
- 44 HTK 1849, 265–271.
- 45 Ibidem, 749.
- 46 Ackersdijck, *Over belastingen en bezuiniging*.
- 47 De Oude, *Neêrlands behoud*, 1–2.
- 48 Van Woelderens, *De volksopvoeding en armverzorging*, ii.
- 49 Van der A, *Herinneringen*, 222.
- 50 Boogman, *Rondom 1848*, 92.
- 51 IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 268–269.
- 52 Zijlker, *Volks-souvereiniteit en census*, 51.
- 53 Leenders, *Benaauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen*, 36–40.
- 54 HTK 1850–1851, z.p. Troonrede van 1850.
- 55 HTK 1850–1851, Bijlagen, 373–376.

- 56 Crossick en Haupt, *The Petite Bourgeoisie*, 203.
- 57 Verstegen, 'National wealth and income', 84.
- 58 De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 34.
- 59 НТК 1851-1852, Bijlagen, 547-563.
- 60 Ibidem. Zie ook: Viersen, *Minister Van Bosse*, 271-278.
- 61 НТК 1851-1852, 887. Deze opmerkingen werden door het kamerlid W.R. van Hoëvell gemaakt.
- 62 Ibidem, 865. Gehele toespraak van Van Hall: 865-872.
- 63 Ibidem, 837.
- 64 Ibidem, 888-889.
- 65 Ibidem, 888-895.
- 66 Anoniem, *Bedenkingen tegen het ontwerp van wet*, 4.
- 67 Van Voorthuisen, *Over het invoeren en afschaffen van accijnzen*, 37.
- 68 [De Rovere van Breugel,] *Bedenkingen op de voorgedragen ontwerpen*, 8.
- 69 НТК 1851-1852, 813-907.
- 70 Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 52.
- 71 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 115. Brief van 17 maart 1852.
- 72 Grapperhaus, *Fiscaal beleid*, 58.
- 73 *Staatkundig en Staathuishoudkundig jaarboekje*, 3 (1851), 370.

Hoofdstuk 4

- 1 E.W. Hofstee, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden', *AGN X* (1977) 63-93, aldaar 64-65.
- 2 De Meere, *Economische ontwikkeling*, 59-61; Van Zanden, 'De Nederlandse economie', 65; Van Zanden, 'Economische groei', 64. Zie over discussie startpunt industrialisatie in Nederland: Griffiths, *Achterlijk, achter of anders?*
- 3 Popta, 'Staatsschuld', 194-195.
- 4 Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier', 189-190.
- 5 Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijksoverheid', 228.
- 6 Ibidem, 226-227.
- 7 *De Economist*. Tijdschrift voor alle standen. Tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van staathuishoudkunde. Opgericht in 1852. In de inleiding bij het eerste nummer werden de doelstellingen besproken: men wilde door argumenten en onderzoek staathuishoudkundige beweringen bekrachtigen of ontkrachten. Daarbij zou vooral naar Engeland worden gekeken, want daar waren het meeste onderzoek en de meeste cijfers voorhanden. Aandacht voor de Engelse belastingen onder meer in *De Economist* (1856), 27 en het *Bijblad van de Economist* (1857), 18-19.
- 8 Van Bosse, *Aan onze medekiezers!*, 1-10.
- 9 Ibidem, 10.
- 10 Soltow en Van Zanden, *Income and wealth inequality*, 154-156; Van Zanden, 'Economische groei' 64-65.

- 11 *Verslagen van den toestand der provincie Noord-Holland, gedaan aan de Provinciale Staten van dat gewest, door de gedeputeerde staten*, archief van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland (1851-1943), PRNH. Zie de jaren 1853 t/m 1863.
- 12 Boer en Six tot Oterleek, *Over plaatselijke belastingen*, 47.
- 13 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 32; Oud, *Honderd jaren*, 49.
- 14 Blok en De Meere, 'Welstand, ongelijkheid in welstand en censuskiesrecht', 204-205; Van Tijn, 'De wording van de moderne politieke-partijorganisaties', 591.
- 15 Per kiesdistrict zouden de kiezers die op grond van het patentrecht mochten kiezen gemiddeld 10-20 procent van het totale aantal kiezers uitmaken. Blok en De Meere, 'Welstand, ongelijkheid in welstand en censuskiesrecht', 180-181.
- 16 Crossick en Haupt, *The petite bourgeoisie*, 33 en 154.
- 17 Suttorp, *Van Hall*, 128. Deze kwalificatie was afkomstig van Thorbecke.
- 18 Begin jaren vijftig was er sprake van een scherpe anti-liberale houding in Europa. Vgl. Kossman, *De lage landen 1780/1980*, 1, 177. Zie voor de middenwegpolitiek van Van Hall: Suttorp, *Van Hall*, 118-128.
- 19 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 121. Brief van 20 april 1853.
- 20 Asmodee, *Van Hall weer aan 't laadtje*, 4-5. Binnen een jaar werd de brochure tweemaal herdrukt.
- 21 Ibidem, 4-5.
- 22 IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 268-269.
- 23 Van de Laar, *Opperbankier en wetenschapsman*, 454-455. Brief van Van Bosse aan Mees van 23 april 1853. Inderdaad was Van Doorn een zwager van de voorzitter van het muntcollege en de latere minister van Financiën Agnites Vrolik: Van Doorn was gehuwd met diens zuster Judith Vrolik (1803-1844). Een andere zuster van Agnites Vrolik, Susanna Vrolik, was gehuwd met een broer van F.A. van Hall. Van Bosse vergist zich dus wanneer hij meent dat Van Doorn en Van Hall neven zijn. Zie hiervoor de betreffende families in de adels- en patriciaatsboeken. De heer Ossewaarde over wie Van Bosse spreekt, was een hoge ambtenaar op Financiën, die in mei en juni 1848 tijdelijk minister was geweest tot Van Bosse aantrad.
- 24 HTK 1853-1854, Bijlagen 143-148.
- 25 HTK 1853-1854, 1, 119-130. Van der Bruggen was een van de drie tegenstemmers.
- 26 Ibidem, 441-442.
- 27 Ibidem, 527.
- 28 Blok, *Veertig jaar*, 20.
- 29 Er waren 41 stemmen tegen en 21 voor. HTK 1853-1854, 555.
- 30 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, IX, kolom 206-207.
- 31 Gleichman, *Van Hall*, 193.
- 32 Alewa, *Delging van staatsschuld*, 186-187. Een conversie van de renten zou ook in de toekomst niet mogelijk meer blijken.
- 33 Van der A, *Herinneringen*, 188. Als devies koos Van Hall: 'Fide et labora': Suttorp, *Van Hall*, 29-30.
- 34 Van Welderen Rengers, *Schets parlementaire geschiedenis*, 1, 134.

- 35 Gleichman, *Van Hall*, 218. Deze Gleichman zou van 1877–1879 zelf minister van Financiën zijn. Hij was ook mede-executeur van Van Halls testament. Daarbij zou blijken dat Van Hall persoonlijk een slecht financier was en weinig bezit zou nalaten.
- 36 Herinneringen, archief F.A. van Hall, ARA, inv.nr. 28.
- 37 HTK 1853–1854, II, 965–986.
- 38 Van Kuyk, *Hoe mogen de belastingen zijn?*, 2–3.
- 39 Ibidem, 22–23.
- 40 Ibidem, 47 en 52.
- 41 Anoniem, *Een antwoord op de vraag van Mr. J. van Kuyk*. Op het exemplaar in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam staat als schrijver vermeld de mij onbekende C. Metzelaar.
- 42 Als bewijspplaatsen voert de schrijver Leviticus 27, Numeri 18 en Deuteronomium 14 aan. Hierin is inderdaad sprake van eentiende van de opbrengsten dat afgestaan of geofferd moet worden.
- 43 Kerkhoven, *Iets over de stedelijke accijnsen*. De tweede druk uit 1855 volgde al snel na de eerste druk in oktober 1854.
- 44 [Teding van Berkhout,] *De belastingen in Nederland*.
- 45 Ibidem, 11 en 17.
- 46 Ibidem, 86–89.
- 47 Ibidem, 100 en 102.
- 48 Ibidem, 120.
- 49 Schmidt, *Om de eer van de familie*, 150–152.
- 50 De familie Teding van Berkhout bleef vooral lokaal en regionaal georiënteerd. Ibidem, 178–179.
- 51 J.K.W. Quarles van Ufford, 'Toenemende beoefening der staathuishoudkunde in Nederland', *De Gids* (1854), 1, 465–484.
- 52 Blok, *Veertig jaar*, 20.
- 53 HTK 1854–1855, Bijlagen, 211–213.
- 54 Ibidem, 232–236.
- 55 HTK 1854–1855, 78–79 en 396–399.
- 56 HTK 1854–1855, Bijlagen, 281–284.
- 57 Ibidem, 310–315.
- 58 Ibidem, 761–930.
- 59 HTK 1855–1856, 12.
- 60 Herinneringen, archief F.A. van Hall, ARA, inv.nr. 28. Afschaffing zou een 'persoonlijke wens' van de koning en van Van Hall zijn geweest.
- 61 Van Boneval Faure, 'Levensbericht van Van Hall', 179–181.
- 62 Juist tijdens het kabinet-Van Hall, van 1853 tot 1856, is de grote hoeveelheid aanvragen voor onderscheidingen, bevorderingen en banen in de archieven van het Kabinet des Konings en van het ministerie van Financiën opvallend.
- 63 Naast deze persoonlijke briefwisselingen en aanvragen voor onderscheidingen en diensten valt het gebrek aan documenten die betrekking hebben op het

ministerschap op. Ook leek Vrolik inderdaad een ijdel heerschap (kwalificatie in de herinneringen van Van Hall), gezien de relatief grote hoeveelheid foto's van hem en zijn gezin in zijn archief en de vele bewaarde bedankjes en complimenten, archief familie Vrolik, ARA.

- 64 Dit is bijvoorbeeld goed te zien aan het aantal afgekeurde lotelingen. Dat vertoont na 1857 een daling, veroorzaakt door de accijnsafschaffingen en de loonstijgingen, waardoor de voeding voedzamer werd en een betere weerstand tegen ziekten kon worden opgebouwd. De Meere, *Economische ontwikkeling*, 108.
- 65 Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijksoverheid', 233. Deze daling van accijnzen op de eerste levensbehoeften zou nog groter zijn dan uit de cijfers blijkt, want de verhoging van de accijns op het gedistilleerd wordt hierin meegeteld.
- 66 HTK 1856–1857, 498.
- 67 Ibidem, 765.
- 68 Ibidem.
- 69 Buijs, *De Nederlandse staatsschuld*, 158–176. De liberale Buijs publiceerde regelmatig over staathuishoudkundige onderwerpen en hij zou in 1862 hoogleraar in dat vakgebied worden. Bake was procureur in Indië.
- 70 [Fransen van de Putte,] *Beschouwingen betreffende den hoofdelijken omslag*.
- 71 [Tuuk,] *Nieuwe denkbeelden*, 8.
- 72 Ibidem, 9.
- 73 Mohrman, *Geen belasting meer op de boter!!!*
- 74 Mohrman, *Geen belasting op de crinoles!*, 10.
- 75 De Vrankrijker, *Belastingen in Nederland*, 72–73.
- 76 Ibidem, 73.
- 77 Duyverman, *Dagboeken Mackay*, 58.
- 78 Anoniem, *Het personeel als belasting beschouwd*, 50. Dit is het enige door mij teruggevonden geschrift over het wetsontwerp.
- 79 Het cijfer van 1845 volgens: Teijl, 'Nationaal inkomen', 250–251. Het cijfer van 1850 volgens Van der Voort, *Overheidsbeleid*, 213. Overigens moet bij de cijfers over het koloniaal batig slot worden aangemerkt dat deze veelal aan de officiële overheidsopgave zijn ontleend. Zoals Van Zanden en Van Riel hebben aange-toond, was de omvang van het batig slot in werkelijkheid veel hoger. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780–1914*, 222–223.
- 80 Van der Voort, *Overheidsbeleid*, 213; De Jong, *Van batig slot*, 40.
- 81 Teijl, 'Nationaal inkomen', 250–251. Het gaat hier om de belastingopbrengsten van rijks-, provinciale en gemeentelijke belastingen tezamen.
- 82 Van der Voort, *Overheidsbeleid*, 213; De Jong, *Van batig slot*, 40. Veel hing af van de prijzen op de koffie- en suikermarkt.
- 83 HEK 1859–1860, z.p. Troonrede van 1859.
- 84 Fasseur, 'Nederland en Nederlands-Indië', 371. De toenmalige minister van Koloniën was C.F. Pahud.
- 85 De Jong, *Van batig slot*, 36.
- 86 Zie noot 79.

- 87 HTK 1857-1858, 494.
- 88 HEK 1858-1859, z.p. Troonrede van 1858.
- 89 HTK 1859-1860, 579-580.
- 90 Blok, *Veertig jaar*, 22. De journalist Blok maakt in zijn herinneringen overigens de fout door deze aanval op Van Bosse in februari 1866 te situeren. In werkelijkheid vond deze op 13 december 1859 plaats, zie HTK 1859-1860, 579-580.
- 91 HEK 1859-1860, z.p. Troonrede van 1859.
- 92 [Rochussen,] 'Autobiografie van Rochussen', 128. Daarin schrijft hij: '[Ik] was toen [bij aantreden kabinet] nog onnoozel genoeg om te gelooven dat verzoening tusschen de partijen en bezadigdheid mogelijk waren.'
- 93 Huizinga, *Heemskerk*, 41.
- 94 Anoniem, 'Politieke herinneringen', *De Gids* (1862) 1, 489-513, aldaar 505. De auteur sneert nog verder over de 'ondermijningsarbeid' van de conservatieven, die zouden streven naar 'de gelukkige dagen van willekeur, bevoorregting en gunstbetoon', 506.
- 95 Suttorp, *Van Hall*, 35.
- 96 Van Hall, *De uitkomst bevestigt*.
- 97 Anoniem, 'De verandering van belastingstelsel', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 21 (1861), 449-457.
- 98 J.S. Lotsy was vanaf augustus 1856 minister van Marine geweest, een functie die hij respectievelijk vanaf januari 1861 en februari 1861 combineerde met het ad-interim ministerschap voor Koloniën én Financiën.
- 99 Een mooi voorbeeld van de eenvoud waarnaar Lotsy streefde is te lezen uit een eigenhandig gemaakt concept van een graftekst, waarin hij vast laat weten dat hij 'Hoe eenvoudiger, hoe liever' begraven wil worden, in: archief familie Lotsy, ARA, inv.nr. 27.
- 100 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, ix, kolom 1115-1117. Tets was van 1858 tot 1860, tijdens het kabinet-Rochussen, minister van Binnenlandse Zaken geweest.
- 101 Boer en Six tot Oterleek, *Over plaatselijke belastingen*.
- 102 Ibidem, 25.
- 103 Bijvoorbeeld in Haarlem, waar de invoering van een weinig progressieve hoofdelijke omslag in 1856, met de huurwaarde en de personele belasting als grondslag en een vrijstelling voor inkomens lager dan 400 gulden jaarlijks, en de daaropvolgende plannen in de jaren zestig en zeventig om een inkomstenbelasting in te voeren veel stof deden opwaaien. Zie: Messing, *Werken en leven in Haarlem*, 125.
- 104 Anoniem (Seriakus Speer), *De studenten en de nieuwe belasting*, 11-12.
- 105 Anoniem, *Over de financiële ongelegenheid van sommige gemeenten*.
- 106 Anoniem, *Over eene radicale herziening der belastingstelsels*; Betz, *De plaatselijke belastingen*. Het Tweede-Kamerlid Betz stelde hierin dat de gemeente slechts directe belastingen zou moeten heffen. Hij zou van 1862-1865 minister van Financiën zijn.
- 107 Van Maarseveen, 'Gemeentelijke belastingen', 188.

- 108 Giele, 'De oppositie der "volksmannen"', 184.
- 109 Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 1, 21.
- 110 Zie bijv. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid*, 36–40. Daarin wordt beschreven hoe de gemeente Hoorn na de gemeentewet van 1851 steeds meer in de financiële problemen kwam en leningen moest afsluiten en toestemming kreeg om langer accijnzen te heffen.
- 111 Crossick en Haupt, *The petite bourgeoisie*, 114 en 130–131.
- 112 Brief van Van Hall van 12 april 1860, Kabinetsarchief van de commissaris des konings (1851–1943), archief van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland (1851–1943), PRNH, inv.nr. 2968 (1860).
- 113 De cijfers die over deze jaren bekend zijn, spreken elkaar enigszins tegen. Volgens de berekeningen van Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijksoverheid', 233, daalde het bedrag dat per hoofd van de bevolking aan accijnzen werd betaald in 1860 van f 6,54 in 1850 naar f 5,44 in 1860. Nieuwe berekeningen van de reële lonen laten echter een daling van die lonen zien in de eerste helft van de jaren vijftig, dan een lichte stijging en opnieuw een daling van ongeveer 1858–1860. Zie: Soltow en Van Zanden, *Income and wealth inequality*, 155.
- 114 De Meere, *Economische ontwikkeling*, 59–61. Daarin worden de welstandverschillen berekend aan de hand van huurwaardegegevens, en is de conclusie dat die verschillen na 1855 groeiden.
- 115 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 155–156.
- 116 Stevers, 'Begrotingsnormering', 107–109 over de verandering van de begrotingsnormering. Zie ook: Fritschy en Van der Voort, 'De Nederlandse staatsbegrotingen', 17 over ommekeer in actief overheidsingrijpen.

Hoofdstuk 5

- 1 Hofstee, 'Demografische ontwikkeling', 64–65.
- 2 Van Zanden, 'De Nederlandse economie', 65.
- 3 De Meere, *Economische ontwikkeling*, 108; Soltow en Van Zanden, *Income and wealth inequality*, 154–156; Van Zanden, 'Economische groei', 64–65.
- 4 De Meere, *Economische ontwikkeling*, 110.
- 5 *Verslagen van den toestand der provincie Noord-Holland*, archief van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland (1851–1943), PRNH. Zie verslagen over 1866 en 1868.
- 6 De Meere, *Economische ontwikkeling*, 59–61.
- 7 Ibidem, 100. Overigens merkt de schrijver op dat de jaren van de Krimoorlog (1853–1856) een veel grotere impact hebben gehad op de volksgezondheid dan de bekendere aardappelcrisis in de jaren veertig.
- 8 Horlings en Smits, 'The quality of life', 328.
- 9 Teijl, 'Nationaal inkomen', 250–251. Berekeningen van het nationale inkomen zijn voor 1850 f 245,- en voor 1870 f 286,- per hoofd van de bevolking, een stijging van 17 procent. Vgl. Van Tijn en Zappey, 'De negentiende eeuw', 255–256.

- 10 Van Popta, 'Staatsschuld', 194-195.
- 11 Schmidt, *Om de eer van de familie*, 234. Bevestigd door De Vries, 'Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters', 207 en 210; Riemens, *De financiële ontwikkeling*.
- 12 Riemens, *De financiële ontwikkeling*, 64.
- 13 [Katz,] *Staatsschulden*, 88.
- 14 Ibidem, 4.
- 15 Horlings en Smits, 'The quality of life', 329.
- 16 Bos, 'De "deftige lui"', 53; De Vries, *Electoraat en elite*, 132-133. Beide auteurs zien de hier geschetste ontwikkeling zich in de tweede helft van de negentiende eeuw voltrekken.
- 17 Vooral tijdens het kabinet-Van Hall (1853-1856) valt in de archieven van het Kabinet des Konings en van het ministerie van Financiën het grote aantal onderscheidingen namens de koning op. In de jaren zestig zijn deze praktijken voor een groot deel teruggedropen.
- 18 Ondertekende verklaring van september 1867, archief D. van Eck, ARA, inv.nr. 6.
- 19 Taal, *Liberalen en radicalen*, 24.
- 20 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 179. Brief van 1 februari 1862.
- 21 Oud, *Honderd jaren*, 63. Oud vermeldt de bron van deze opmerking niet.
- 22 Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier', 196.
- 23 Van Hoëvell, *Een blik op Betz*, 4.
- 24 Anoniem, 'G.H. Betz', *De Economist* (1868) 1, 642-644, aldaar 642.
- 25 HTK 1862-1863, z.p. Troonrede van 1862.
- 26 Ibidem, 18-20.
- 27 Ibidem.
- 28 Brief van Betz aan de koning van 25 augustus 1862, Geheim archief KdK, ARA, inv.nr. 4266.
- 29 Ibidem. Het antwoord is op het afschrift van de brief te lezen: 'zich verenigende met 's Ministers rapport verleent de magtiging daarbij voorgedragen.'
- 30 De Vrankrijker, *Belastingen in Nederland*, 81.
- 31 Duyverman, *Dagboeken Mackay*, 113 en 268.
- 32 HTK 1862-1863, 72. De zegsman was P.M. Tutein Nolthenius.
- 33 HEK 1862-1863, 76.
- 34 Ibidem, 81-82. F.B.H. Michiels van Kessenich verkondigde: 'ik acht zoodanige belasting niet populair of rationeel of hoe men het noemen wil', en volgens C. van der Lek de Clercq was een inkomstenbelasting 'onpractisch, willekeurig, leidende tot groote onbillijkheden en tevens tot groote ontevredenheid der ingezetenen'.
- 35 HTK 1862-1863, 98.
- 36 Ibidem, 77-79.
- 37 De Vrankrijker, *Belastingen in Nederland*, 82.
- 38 Anoniem, 'De voorgestelde herziening onzer belastingen', *De Economist* (1862), 412-432.

- 39 Van Eck, *Een woord over de plannen*, 3.
- 40 Van der Voort, *Overheidsfinanciën*, 122.
- 41 Bos, 'Agitatie in Limburg', 79-95.
- 42 Blok, *Veertig jaar*, 27.
- 43 Brief van 23 november 1865 van de commissaris des konings van het hertogdom Limburg, *Financiën*, ARA, inv.nr. 10105. De commissaris des konings had een exemplaar van het nieuwsblad *l'Ami des intérêts Limbourgeois* opgestuurd, waarin de brief van Betz aan burgemeester van Maastricht Van der Maesen van 4 mei 1864 afgedrukt staat. De krant is van 18 november 1865. Overigens lijkt de toekenning dat Betz volkomen vreemd was aan 'slijmgasterij', zoals in een postuum eerbetoon werd verkondigd (zie noot 24), niet geheel in overeenstemming met de toon van deze brief.
- 44 Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 114-115.
- 45 Van Hoëvell, *Een blik op Betz*, 9.
- 46 Ibidem, 14.
- 47 Geciteerd in: Oud, *Honderd jaren*, 71. Oud vermeldt de vindplaats in de Handelingen niet.
- 48 Van Houten, *Vijfentwintig jaar*, 11, 4-5.
- 49 Roebroek en Hertogh, *Beschavende invloed*, 67-92 voor denken over kinderarbeid.
- 50 HTK 1865-1866, 429.
- 51 *Briefwisseling van Pierson*, 1, 271. Brief van 8 december 1866. Ook vroeg hij Van Houten om dergelijke initiatieven in Groningen te ontplooien. Een antwoord hierop is niet bekend.
- 52 Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS', 14.
- 53 Aerts, *De letterheren*, 221.
- 54 S. van Houten, 'De staathuishoudkunde als wetenschap en kunst', *De Gids* (1866) 111, 185-209.
- 55 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 182.
- 56 *Briefwisseling Pierson*, 1, 235-236. Brief van Pierson aan Van Houten van 9 januari 1866.
- 57 Ibidem, 45.
- 58 Viersen, *Minister Van Bosse*, 83-87. Een afschrift van het advies aan de Oostenrijkse regering uit 1866 bevindt zich in het archief van P.P. van Bosse.
- 59 Gleichman, *Van Hall*, 249. Van Hall zou in maart 1866 overlijden.
- 60 Anoniem, *Hoe zijn eigen partij*, 5 en 8.
- 61 HTK 1865-1866, 429.
- 62 *Syllabus Errorum* (1864). Voorschriften met betrekking tot liberalisme: no. 77-80.
- 63 Van Houten, *Vijfentwintig jaar*, 11, 4-5.
- 64 *Briefwisseling Pierson*, 1, 247-248. Brief van Pierson aan Van Houten van 9 juni 1866.
- 65 Ibidem.
- 66 Van der Voort, *Overheidsbeleid*, 213; De Jong, *Van batig slot*, 40.

- 67 De Jong, *Van batig slot*, 118. Deze discussie vond in 1868 plaats.
- 68 Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 43.
- 69 Aerts, *De letterheren*, 428.
- 70 *Briefwisseling Pierson*, 1, 267. Brief van 4 november 1866.
- 71 Kuitenbrouwer, 'Pierson en de koloniale politiek', 9-10.
- 72 HTK 1867-1868, z.p. Troonrede van 1867.
- 73 Fasseur, 'Een koloniale paradox', 173.
- 74 Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 22.
- 75 Huizinga, *Heemskerk*, 41.
- 76 *Briefwisseling Pierson*, 1, 245-246. Brief van Pierson aan S. Vissering van 6 juni 1866.
- 77 Oud, *Honderd jaren*, zie 73-85 over dit kabinet. Deze Van Zuylen van Nyevelt was niet dezelfde als J.P.P. van Zuylen van Nyevelt, de formateur uit 1861.
- 78 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* NNW IV, kolom 1229-1230.
- 79 Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier', 208-211. Napier had een lijst gemaakt, waarop hij politici van kwalificaties voorzien heeft, waarin onder meer Van Bosse als 'Very able', Van Eck als 'Enfant terrible of the House', en interim-minister Olivier als 'Lawyer of ability' worden neergezet.
- 80 HTK 1866-1867, z.p. Troonrede van 1866.
- 81 Ibidem, 594.
- 82 Ibidem, 598.
- 83 Ibidem, 600.
- 84 Ibidem, 612.
- 85 Ibidem, 622.
- 86 HTK 1867-1868, Bijlagen, 463.
- 87 Anoniem, 'Ministers en Beursvertrouwen', *De Economist* (1868) II, 716.
- 88 Anoniem, *Een woord over de finantiële mededeelingen*, 36.
- 89 [Betz,] *Politieke beschouwingen*, 43, citaat op 107.
- 90 *Briefwisseling Pierson*, 1, 257. Brief van 2 oktober 1866.
- 91 Ibidem, 259. Brief van Pierson aan Van de Putte van 3 oktober 1866. In de brief aan Vissering van 6 juni 1866 had Pierson zijn ongeduld uitgesproken, en geprotesteerd tegen de 'kruideniers financiën à la van Bosse'.
- 92 Anoniem, *Hoe zijn eigen partij*, 2.
- 93 Oud, *Honderd jaren*, 79; Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 119. Zie ook De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 127-128.
- 94 Zie over Hoorn: Leenders, 'De lof der kleurloosheid', 39. Zie over Amsterdamse verenigingen: Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 348-349.
- 95 Meyer, Van Overhagen en De Wolff, 'De financiën van provinciën en gemeenten', 27-66.
- 96 Anoniem, 'Een woord over hoofdelijke omslagen', *De Economist* (1866), 224-228. Citaat op 226-227.
- 97 Kuiper, *Adel in Friesland*, 332.
- 98 Rapporten van 28 maart 1868 en 22 maart 1869, Kabinetsarchief van de commis-

saris des konings (1851-1943), PRNH, inv.nr. 1972. Rapporten door commissaris H.H. Röell.

- 99 Maarseveen, 'Gemeentelijke belastingen', 188.
- 100 Anoniem, 'Indirecte belastingen', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 26 (1866) 269-281.
- 101 't Hart, Jonker en Van Zanden, *A financial history*, 85-87.
- 102 Van der Heim, *Gemeente-belastingen*, 8.
- 103 Giele, 'De oppositie der "volksmannen"', 197.

Hoofdstuk 6

- 1 Hofstee, 'Demografische ontwikkeling', 63-93.
- 2 Schijf, 'Deftige straten en villaparken', 56; Th. van Tijn, 'Op de drempel van de nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870', *AGN X* (Utrecht en Antwerpen 1955) 286-313.
- 3 Roebroek en Hertogh, *Beschavende invloed*, 108; Van Tijn, 'Op de drempel', 286-313.
- 4 Bos, 'Kapitaal en industrialisatie', 102-103.
- 5 Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijksoverheid', 226-228. Door de schrijvers worden de volgende bedragen gegeven: inkomsten rijksoverheid in 1870: 95,28 miljoen; uitgaven in 1870: 95,997 miljoen. Inkomsten in 1880: 118,108; uitgaven in 1880: 117,331 miljoen gulden.
- 6 Teijl, 'Nationaal inkomen', 250-251. Zie voor de bedragen per hoofd Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijksoverheid', 233.
- 7 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 335.
- 8 Zie onder meer de troonredes vanaf 1868. Van Bosse, wederom in 1868 minister van Financiën, moest een bezuinigingsprogramma starten. Viersen, *Minister Van Bosse*, 49-50.
- 9 Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 296-297.
- 10 Soltow en Van Zanden, *Income and wealth inequality*, 154-156; De Meere, *Economische ontwikkeling*, 106; Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1870-1914*, 167.
- 11 Van 'tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 133-135.
- 12 [J.L. de Bruyn Kops,] 'Ons accijnsstelsel en de eischen der moderne samenleving', *De Economist* (1877) II, 971-973.
- 13 B.H. Pekelharing, 'Herinneringen aan een tweetal comité's', *Vragen des Tijds* (1895) II, 354-381.
- 14 N.G. Pierson, 'Armverzorging', *De Gids* (1872) III, 45-76. Citaat op 53.
- 15 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*. Op 323 stellen de schrijvers dat de 'explosie van institutionele experimenten' na 1870 vooral van onderop werd ondernomen, veelal uit gezelligheid en verzekeringsoogpunt.
- 16 Van den Anker, *De Parijsche Commune*.
- 17 Van den Anker, *Ter oplossing*, 3.
- 18 De Amicis, *Nederland en zijn bewoners*, 140.

- 19 Spork, 'De discussie over het remplaçantenstelsel', 49-64. Pas in 1898 zou er een einde aan het stelsel komen.
- 20 Van Nierop, *De census-vraag*. Deze A.S. van Nierop was de vader van F.S. van Nierop, die ook verschillende staathuishoudkundige geschriften op zijn naam zou zetten. Een ander die zich intensief over de grenzen van het kiesrecht boog, was Levy, met *De census-vraag*.
- 21 Van Nierop, *De census-vraag*, 21-22.
- 22 Anoniem, *Brief aan een lid van*, citaat op 19.
- 23 Rapport van de commissaris des konings aan minister van Binnenlandse Zaken van 22 maart 1869, Kabinetsarchief van de commissaris des konings (1851-1943), PRNH.
- 24 Kwalificatie in de *Arnhemsche Courant*. Citaat in: Douwes, *Staatkundige geschiedenis*, 44.
- 25 HTK 1868-1869, 13-15.
- 26 Van Houten, *De toekomst onzer finantien*, 1. Deze brochure is een bundeling van artikelen die eerder (deels anoniem) in de *Nieuwe Groninger* en *Het Noorden* geplaatst waren. Het geciteerde artikel was van 8 oktober 1868.
- 27 HTK 1868-1869, 1259-1260.
- 28 HTK 1869-1870, 18.
- 29 HTK 1870-1871, 13-14.
- 30 Ibidem, Bijlagen 777-787.
- 31 Van der Heim, *Aanteekeningen op de staatsbegroting*. Deze Van der Heim was de zoon van de J.A. van der Heim van Duyvendijke, die in 1843 3 maanden lang minister van Financiën was geweest en toen ook een belasting op het inkomen had voorgesteld. In de brochure pleit H.J. van der Heim voor bezuiniging en behoud van het oude inzake de belastingen.
- 32 Anoniem, *Proeve van een gewijzigd stelsel*, citaat op 17. Het nieuwe stelsel dat deze schrijver bepleit blijft steken in vage termen: 'vrij ademende, niet drukkende, ruim renderend stelsel van Directe Belastingen' (5).
- 33 Geciteerd in: Van Schilfgaarde, 'De liberale politiek', 124-125. Brief van Mr. J.H. Geertsema van 14 oktober 1870 aan zijn zoon C.C. Geertsema. J.H. Geertsema was in deze jaren lid van de Raad van State.
- 34 Dagboek Van Bosse, aantekening van 30 juli 1873. Ook D. van Eck, het Zeeuwse liberale kamerlid, verhaalde in zijn memoires over de weigering van Thorbecke om achter Van Bosse te staan: '... dat toen kort te voren in het vorige ministerie Van Bosse een income tax had voorgesteld, Thorbecke als lid der Kamer in zijne afdeeling rondweg verklaarde, zoals Cornelis en andere liberale oorgetuigen mij mededeelden, dat hij een income tax de verderfelijkste van alle belastingen achtte.' Geciteerd in: Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 76.
- 35 *Briefwisseling Pierson*, 1, 458. Brief van Pierson aan S. van Houten van 26 juli 1870.
- 36 J.L. de Bruyn Kops, 'De income-tax', *De Economist* (1870) 11, 1065-1069.

- 37 Dagboek Van Bosse, aantekening van 2 december 1876.
- 38 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 33.
- 39 HTK 1870-1871, 1077-1080.
- 40 Geciteerd in: Schilfgaarde, 'De liberale politiek', 124-125. Brief van 14 oktober 1870.
- 41 Ibidem, 127. Brief van 2 november 1870.
- 42 Toen Heemskerk twee jaar eerder minister was geweest, had hij een discussie over de census nog weggewuifd.
- 43 Vreede, *Onze volksgeest*, ongepagineerd.
- 44 Geciteerd in: Schilfgaarde, 'De liberale politiek', 131. Brief van 23 november 1870.
- 45 Duyverman, *Dagboeken Mackay*, 277-278. Mackay noemde de heren W.C. Mees (president De Nederlandsche Bank), W.A. van Rees (lid Algemene Rekenkamer), J.H. Geertsema (lid Raad van State), J.G. Gleichman (secretaris De Nederlandsche Bank) en A. van Delden (kamerlid). Verder blijkt uit de *Briefwisseling Pierson* (1, 472-473) dat ook hij gevraagd werd.
- 46 In de *Briefwisseling Pierson*, IV, 71-91 geeft Van Maarseveen een uitgebreide bibliografie van Piersons geschriften.
- 47 *Briefwisseling Pierson*, I, 472-473. Brief van Allard Pierson aan N.G. Pierson, 6 november 1870.
- 48 Ibidem, 429-430. Brief van Pierson aan S. van Houten, 3 december 1869.
- 49 Ibidem, 472-473. Brief van Allard Pierson aan N.G. Pierson, 6 november 1870.
- 50 Er spreekt een grote bewondering voor Thorbecke uit de brieven die Blussé tijdens zijn studietijd (1829-1834) naar huis stuurde, archief familie Blussé van Oud-Alblas, Gemeentearchief Dordrecht, inv.nr. 48.
- 51 Fockema Andreae en Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 229.
- 52 Blussé vroeg en verkreeg deze informatie in 1863, archief familie Blussé van Oud-Alblas, Gemeentearchief Dordrecht, inv.nr. 50.
- 53 Geciteerd in: Schilfgaarde, 'De liberale politiek', 132. Brief van 14 december 1870.
- 54 Ibidem, 134. Brief van 4 januari 1871. Blussé was bij het aantreden van het kabinet 59 jaar oud. Opvallend is dat Geertsema geen woorden wijdt aan de hoge leeftijd van Thorbecke: 73 jaar oud in 1871.
- 55 Ibidem, 136. Brief van 12 april 1871.
- 56 Pierson, 'De inkomstenbelasting'.
- 57 J.J. van Kerkwijk, 'Eenige opmerkingen over belastinghervorming', *De Economist* (1873) I, 233-256. Citaat op 233.
- 58 HTK 1871-1872, Bijlagen, 971-982.
- 59 Ibidem, 880-881.
- 60 *Briefwisseling Pierson*, I, 478. Brief van I.D. Fransen van de Putte aan Pierson, 4 januari 1871.
- 61 Archief familie Blussé van Oud-Alblas, Gemeentearchief Dordrecht, inv.nr. 50.
- 62 HTK 1871-1872, Bijlagen, 1174-1184.
- 63 Blok, *Veertig jaar*, 34.

- 64 HTK 1871-1872, 1203. De debatten over het voorstel van Blussé zijn te lezen op 1027-1204.
- 65 Viersen, *Minister Van Bosse*, 55.
- 66 Dagboek Van Bosse, aantekening van 5 april 1877.
- 67 Buijs, 'De vruchten', 471.
- 68 Janssen Perio, 'Liberale perikelen', 186.
- 69 Geciteerd in: Schilfgaarde, 'De liberale politiek', 136. Brief van 12 april 1871.
- 70 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 245. Brief van 25 juni 1871.
- 71 *Briefwisseling Pierson*, 1, 593. Brief van Pierson aan S. van Houten, 25 mei 1873.
- 72 Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 250. Brief van 8 juni 1872.
- 73 Geciteerd in: Schilfgaarde, 'De liberale politiek', 140. Brief van 4 juni 1872.
- 74 Buijs, 'De vruchten', 496.
- 75 Van Tijn, *Twintig jaren*, 349-350.
- 76 Van Houten, *De toekomst onzer finantien*, 39-40 en 87.
- 77 J.L. de Bruyn Kops, 'De belasting naar het inkomen te Amsterdam', *De Economist* (1878) 11, 931-935. Deze groep werd eenvoudigweg in het hoogste tarief ingedeeld.
- 78 J.L. de Bruyn Kops, 'Economische nalezingen en berigten', *De Economist* (1881) 1, 521-522.
- 79 Palmowski, *Urban liberalism*, 258.
- 80 J.L. de Bruyn Kops, 'De Engelsche regering en de inkomstenbelasting', *De Economist* (1875) 1, 587-588.
- 81 Pugh, *State and Society*, 46.
- 82 Geciteerd in: Schilfgaarde, 'De liberale politiek', 140 en 143. Brieven van 4 juni en 3 juli 1872.
- 83 Ibidem, 144. Brief van 8 juli 1872.
- 84 Men noemde Van Delden wel een 'wachter voor de schatkist', omdat hij als minister en als wethouder 'op een dubbeltje' zag en evenals Van Bosse een zuinig financier was. *Eigen Haard* (1898) 459.
- 85 HTK 1872-1873, z.p. Troonrede van 1872.
- 86 Ibidem.
- 87 Ibidem, 50-52.
- 88 Ibidem, 775-777. Spreker was J. van Kuyk.
- 89 Ibidem, 821-824. Sprekers waren W.H. Pyls en S.W.H.A. van Beyma thoe Kingma.
- 90 Ibidem, 829. Even later in het debat zou Van Delden stellen dat hij een debat over toekomstige plannen tijdverlies vond en dat dat niet in de Kamer, maar in wetenschappelijke kring moesten plaatsvinden. 839.
- 91 Geciteerd in: Tamse, *Memoires van een enfant terrible*, 75.
- 92 Anoniem, *Beschouwingen over de belastingen en andere finantiële ontwerpen*.
- 93 HTK 1873-1874, 285-286.
- 94 Ibidem, 689-690. Spreker was het kamerlid W.H. Idzerda.
- 95 Ibidem, 694-695.
- 96 Ibidem, 690-694. Spreker was het kamerlid F.J.E. van Zinnicq Bergmann.
- 97 Ibidem, Bijlagen, (no. 121) 1-10.

- 98 Anoniem, *In de Tweede Kamer*, 21.
- 99 *Briefwisseling Pierson*, 1, 556. Brief van Pierson aan S. van Houten, 18 januari 1873.
- 100 Het kabinet had zijn ontslag vóór de censuswet ook al aangeboden, maar toen was de vorming van een nieuw kabinet mislukt en had men maar een 'doorstart' gemaakt.
- 101 *Briefwisseling Pierson*, 1, 589–590. Brief van Pierson aan S. van Houten, 7 mei 1873.
- 102 Geciteerd in: Haasse en Jackman, *Een vreemdelinge*, 257. Brief van 17 januari 1874.
- 103 Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 28–29.
- 104 W.Ph. Coolhaas, 'Nederlands-Indië van 1830–1887', *AGN* (1955) x, 238–252.
- 105 Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 71–72. Indeling door deze schrijver: 1873: eerste Atjeh-oorlog; 1874–1880: tweede Atjeh-oorlog; 1884–1896: derde Atjeh-oorlog; 1898–1942: vierde Atjeh-oorlog.
- 106 De Jong, *Van batig slot*, 164.
- 107 Ibidem, 176.
- 108 *Briefwisseling Pierson*, 1, 614. Brief van Pierson aan S. van Houten van 6 mei 1874.
- 109 Levy, *Oorzaken en gevolgen*, citaat op 12.
- 110 Anoniem, *Welke moet de houding zijn van de liberale partij*, 16.
- 111 'Autobiographika II', aantekeningen van 20 juli 1874, archief J. Heemskerk, ARA, inv.nr. 14.
- 112 Huizinga, *Heemskerk*, 128.
- 113 Van der Heim, *Aanteekeningen op de staatsbegroting*, 1–5.
- 114 Ibidem, 33.
- 115 HTK 1874–1875, z.p. Troonrede van 1874.
- 116 Brief van 21 september 1874 van minister van Financiën H.J. van der Heim aan Kabinet des Konings, Financiën, ARA, inv.nr. 10115.
- 117 HTK 1874–1875, 270.
- 118 Ibidem, 274–278.
- 119 Ibidem.
- 120 Levy schreef na de novemberrede van Kappeyne speciaal een brochure tegen de moderne levensbeschouwing van Kappeyne. Volgens Levy was hij te individualistisch, te veel op de machtsverdeling geconcentreerd, waardoor het sociale vraagstuk te weinig aandacht kreeg. Levy, *De moderne levensbeschouwing van Mr. J. Kappeyne van de Coppello*. Van anderen kreeg Kappeyne ook vaak de kritiek, dat hij zich te veel met staatkunde en machtsverdeling en te weinig met praktische uitwerking van de politiek bezighield. Zie bijvoorbeeld: Van Houten, *Vijfentwintig jaar*, II, 4.
- 121 Kuyper, 'Ons Program', 4–5.
- 122 Hoogerwerf, *Protestantisme en progressiviteit*, 123–124.
- 123 HTK 1874–1875, 1133–1134.
- 124 Ibidem, 1134–1135.
- 125 HTK 1875–1876, 756–757.

- 126 Dagboek Van Bosse, aantekening van 31 augustus 1875. Van Bosse bedoelde dat Van der Heim volgens hem geen slapende honden wakker wilde maken.
- 127 HTK 1875-1876, 854-856.
- 128 Ibidem, 858. Spreker was het Limburgse kamerlid C.A. de Bieberstein Rogalla Zawadsky.
- 129 HTK 1877-1878, z.p. Troonrede van 1877.
- 130 S. van Houten, 'Finantieele beschouwingen', *Vragen des Tijds* (1877) 1, 77-102. Citaat op 102.
- 131 Dagboek Van Bosse, aantekening van 25 september 1875.
- 132 [Philippina], *Ons belastingwezen*, 179.
- 133 Anoniem, *De geheel nieuwe Minister van Finantiën*.
- 134 Anoniem, *Brief aan een lid*, 12.
- 135 Mees, *Opmerkingen omtrent gelijke verdeling*.
- 136 Anoniem, 'De belasting op de inkomsten', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* 28 (1875), 176-184.
- 137 Stevers, 'Begrotingsnormering', 109-112.
- 138 Dagboek Van Bosse, aantekening van 18 oktober 1877.
- 139 J.T. Buijs, 'Bibliographisch album', *De Gids* (1879) IV, 196-209. Buijs bespreekt hierin twee brochures over Arnhem en Goes, die de situatie van de directe gemeentelijke heffingen aldaar uit de doeken deden. De schattingen werden gedaan door een 'commissie uit de Raad', die buiten de raad navraag zou doen.
- 140 J.L. de Bruyn Kops, 'De belasting naar het inkomen te Amsterdam', *De Economist* (1878) II, 931-935.
- 141 Bos en Van Maanen, *Fiscale bronnen*, 30-31.
- 142 Van Maarseveen, 'Gemeentelijke belastingen', 188.
- 143 Schijf, 'Deftige straten en villaparken', 56.
- 144 D'Aulnis, *Het kathedersocialisme*, 14.
- 145 N.G. Pierson, 'Het kathedersocialisme', *De Gids* (1878) III, 250-280, aldaar 265.
- 146 Ibidem, 277.
- 147 D'Aulnis, *Het kathedersocialisme*, 28.
- 148 W.R. Boer, 'De staathuishoudkunde en hare bestrijding', *De Economist* (1877) 1, 1-36. Citaat op 5.
- 149 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 236-244.
- 150 Ibidem, 244-247.
- 151 B.H. Pekelharing, 'Het communisme en socialisme tegenover de staathuishoudkunde', *Vragen des Tijds* (1875) 1, 1-20.
- 152 Briefwisseling Pierson, I, 465. Brief van Pierson aan S. van Houten, 21 september 1870.
- 153 Ibidem, 463. Brief van S. van Houten aan Pierson, 19 september 1870. Ook wilde Van Houten zich in een lezing niet als voor- of tegenstander van een inkomstenbelasting kwalificeren. Zie: Van Houten, *Beschouwingen over de plaats der inkomstenbelasting*.
- 154 Dagboeken De Beaufort, I, 12. Aantekening van 19 september 1877.

- 155 Netscher, *In en om de Tweede Kamer*, 102.
- 156 HTK 1877-1878, 239-245; HEK 1877-1878, 75-77.
- 157 S. van Houten, 'Finantieele beschouwingen', *Vragen des Tijds* (1878) 1, 150-168. Citaat op 165.
- 158 Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 122 e.v. Te Velde schetst de nieuwe manier van (partij)politiek bedrijven die vanaf het kabinet-Kappeyne te bespeuren valt.
- 159 Versteegen, 'Een der dragelijkste middelen', 151-165.
- 160 *Briefwisseling Pierson*, 1, 643-644. Brief van Pierson aan J.G. Gleichman, 6 januari 1878.
- 161 HTK 1877-1878, 835-841. Gleichman verontschuldigde zich vooral voor het uitblijven van een herziening van het hele belastingstelsel. Daarvoor had hij meer tijd nodig, en een inkomstenbelasting was moeilijk, gezien het verleden. Nu moest hij eerst het gat in de begroting dichten, en dat moest dan maar door deze uitbreiding van de successiebelasting, waar toch ook wel enige voordelen aan vastzaten.
- 162 Van der Heim, *Belasting en leening*.
- 163 HTK 1878-1879, z.p. Troonrede van 1878.
- 164 Ibidem, 221-229.
- 165 Ibidem, 251-254.
- 166 HEK 1878-1879, 68-70.
- 167 HTK 1878-1879, Bijlagen (no. 107) 5.
- 168 J. Heshusius, 'Effecten-belasting', *De Economist* (1879) 1, 527-537.
- 169 Mees, *Bedenkingen over de effectenbelasting*, 5 en 17-18.
- 170 Farncombe Sanders, *Effectenbelasting*, citaat op 58.
- 171 *Dagboeken De Beaufort*, 11, portret van J. Kappeyne van de Coppello: 1000-1002.

Hoofdstuk 7

- 1 Hofstee, 'Demografische ontwikkeling', 63-93.
- 2 Teijl, 'Nationaal inkomen', 250-251. Rond 1880 betaalde men per hoofd van de bevolking jaarlijks gemiddeld f 27,30 aan belastingen, rond 1890 f 27,45.
- 3 Van Loo, 'Den arme gegeven...', 61-62.
- 4 Meere, *Economische ontwikkeling*, 114-115.
- 5 Soltow en Van Zanden, *Income and wealth inequality*, 154-156; Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1870-1914*, 316.
- 6 Bos, 'Kapitaal en industrialisatie', 103; 't Hart, Jonker en Van Zanden, *A financial history*, 7-8.
- 7 De Vries, *Electoraat en elite*, 100-101.
- 8 Stevers, 'Begrotingsnormering', 112-115. Wel drong het parlement, dat de financiering telkens moest goedkeuren, gaandeweg meer aan op het gebruik van leningen voor productieve uitgaven.
- 9 Van Popta, 'Staatsschuld', 194-195.
- 10 Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijksoverheid', 228.

- 11 Van Popta, 'Staatsschuld', 166–169.
- 12 Buijs, 'Levensbericht Vissering', 150–151.
- 13 HTK 1879–1880, z.p. Troonrede van 1879.
- 14 Ibidem, Bijlagen I, 81.
- 15 HTK 1879–1880, 555–556.
- 16 Ibidem, 564–566.
- 17 Secker, *Ministers in beeld*, 243–244.
- 18 Financiën, ARA, inv.nr. 10124. De koning was bijzonder geïnteresseerd in dit wetsvoorstel, en hield alle documenten in eigen bezit. Het Kabinet des Konings moest de minister om duplicaten vragen voor zijn eigen archief.
- 19 HTK 1879–1880, Bijlagen (no. 127).
- 20 S. van Houten, 'De finantieele toestand en vooruitzichten', *Vragen des Tijds* (1880) II, 178–194. Citaat op 179.
- 21 S. van Houten, 'Nog eens de finantieele toestand', *Vragen des Tijds* (1881) I, 315–342, aldaar 342.
- 22 Anoniem, *Proeve van eene algemeene inkomstenbelasting*.
- 23 Anoniem, *Rente-belasting*, citaat op 5.
- 24 J.D. Veegens, 'Schoolwet en rentebelasting', *Vragen des Tijds* (1880) II, 85–112; F.S. van Nierop, 'De rente-belasting', *De Economist* (1880) II, 993–1009.
- 25 HTK 1879–1880, Bijlagen (no. 127).
- 26 HTK 1880–1881, z.p. Troonrede van 1880.
- 27 HTK 1879–1880, 989, 1178 en 1239; HTK 1880–1881, 998 en 1227.
- 28 HTK 1880–1881, Bijlagen I, 160.
- 29 HTK 1880–1881, 955–995.
- 30 Ibidem, 998–1032 en 1042–1078.
- 31 Ibidem, 1251.
- 32 Buijs, 'Levensbericht Vissering', 150–151. Vissering legde zijn functie op 13 juni 1881 neer.
- 33 Dagboek Pierson, aantekening van 27 augustus 1888. Simon Vissering was op 22 augustus 1888 overleden.
- 34 De Beaufort, *Vijftig jaren*, I, 91–92. Overigens werd de motie van Van Houten niet aangenomen, die van Van Delden wel.
- 35 S. van Houten, 'Het Kamerbesluit van 25 Mei en zijne gevolgen', *Vragen des Tijds* (1881) II, 329–353, aldaar 331–332.
- 36 Pekelharing, 'Herinneringen aan een tweetal comité's', 373.
- 37 Frowein, *Nog eens algemeen stemrecht*, citaten op 9 en 24.
- 38 *Briefwisseling Pierson*, I, 691. Brief van W.C. Mees aan Pierson van 5 augustus 1881.
- 39 Ibidem, 692.
- 40 Ibidem, 693. Brief van Pierson aan I.D. Fransen van de Putte van 12 augustus 1881.
- 41 Ibidem, 695. Brief van Pierson aan I.D. Fransen van de Putte van 4 september 1881.

- 42 Van Welderen Rengers, *Schets parlementaire geschiedenis*, 1, 606.
- 43 HTK 1881-1882, z.p. Troonrede van 1881.
- 44 HTK 1882-1883, z.p. Troonrede van 1882.
- 45 Blok, *Parlementaire herinneringen*, 32.
- 46 HTK 1882-1883, 794 en 798.
- 47 Ibidem, 799.
- 48 Van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*, 143. De groei van particulieren was groot: in 1870 waren er nog ongeveer 15 000, in 1890 38 000. Dit in tegenstelling tot de groei van het aantal ambtenaren (van 20 000 naar 25 000) en het aantal militairen (van 13 000 naar 15 000). Ibidem, 28-29.
- 49 Ibidem, 144-145.
- 50 [Van Hoëvell,] 'Eene epidemie op Java', 1, 155-162.
- 51 Ibidem, 159-160.
- 52 Van Deventer, 'Een eereschuld'.
- 53 De moeite die het kostte een regering samen te stellen wordt mooi verwoord in het dagboek van Pierson, wie tijdens de vele onderhandelingen andermaal het ministerschap werd aangeboden, en die ook ditmaal weigerde, omdat hij een onwerkbare situatie vreesde, veroorzaakt door de verdeeldheid onder de liberalen. Dagboek Pierson, aantekeningen van maart 1883.
- 54 Uit nagelaten papieren van Heemskerk blijkt dat hij onder meer het ministerschap aanbood aan de oud-ministers R.J. Schimmelpenninck, H.J. van der Heim en de econoom J. d'Aulnis de Bourouill, archief J. Heemskerk, ARA, inv.nr. 16.
- 55 De liberaal Goeman Borgesius zou zelfs een brochure wijden aan de 'non-possumus'-houding van de confessionelen bij het voorstel tot grondwetsherziening dat Heemskerk had ingediend. Goeman Borgesius, *De beteekenis van den verkiezingsstrijd*. Toen het aantal kiezers in 1888 werd uitgebreid, groeide de steun voor de confessionelen dusdanig dat een jaar later een wet zou worden aangenomen die de gevraagde overheidssteun voor het lager christelijk onderwijs doorvoerde. Deze beslissing viel evenwel buiten de regeerperiode van het ministerie-Heemskerk.
- 56 HTK 1883-1884, z.p. Troonrede van 1883.
- 57 De kwalificatie 'geknutsel' komt van N.G. Pierson. *Briefwisseling Pierson*, 1, 743. Brief van Pierson aan A. Gildemeester, 11 oktober 1883. De initiatiefnemers durfden uit angst voor afkeuring geen permanente inkomstenbelasting voor te stellen.
- 58 Het inkomen uit vermogen boven f 300,- zou met 1,5 procent worden belast, dat uit andere bronnen met 0,75 procent.
- 59 Van Nierop, *De bestrijding van het tekort*.
- 60 G. Emants, 'Progressie bij de klassenbelasting', *Vragen des Tijds* (1884) 11, 89-100.
- 61 J. Kappeyne van de Coppello, 'Het voorstel Van Delden c.s.', *De Economist* (1884) 1, 1-9.
- 62 Taal, *Liberalen en radicalen*, 74-75.

- 63 *Briefwisseling Pierson*, 1, 743. Brief van Pierson aan A. Gildemeester, 11 oktober 1883.
- 64 *Ibidem*.
- 65 Dagboek Pierson, aantekening van 10–13 oktober 1883.
- 66 НТК 1883–1884, Bijlagen (no. 172).
- 67 НТК 1883–1884, 1625–1711.
- 68 De tegenstander van de klassenbelasting schreef anoniem: *Een woord over de belasting voorstellen, door een oud-lid van de Staten-Generaal* (Amsterdam 1884). Emants verklaarde in 'Progressie bij de klassenbelasting' dat Grobbée progressie had moeten doorvoeren in zijn klassenbelasting.
- 69 Financiën, ARA, inv.nr. 10128. Grobbée's schrijven dateerde van 26 mei 1884. De klassenbelasting werd in juni 1884 in de Kamer behandeld.
- 70 Van der Horst, 'Vergeten herinneringen', 51.
- 71 НТК 1884–1885, z.p. Troonrede van 1884.
- 72 Dagboek Pierson, aantekening van 5 mei 1885.
- 73 *Dagboeken De Beaufort*, 1, 23.
- 74 H.J. van der Heim, 'Finantieel staatsbeleid en belastinghervorming', *De Gids* (1882) 11, 1–54. Citaat 53.
- 75 *Ibidem*.
- 76 Anoniem, *Stelsel van belasting en van verkiezing*.
- 77 Batavus, *Ons belastingstelsel getoetst*.
- 78 Bakker, *Belastinghervorming en bezuiniging*.
- 79 *Ibidem*, 48.
- 80 Tak van Poortvliet, *Redevoering*, citaat op 9.
- 81 Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*.
- 82 Rondschrjven van het bestuur van de Liberale Unie van 4 december 1885 aan de afgevaardigden op de algemene vergadering, archief H.L. Drucker, ARA, inv.nr. 70.
- 83 *Ibidem*.
- 84 Taal, *Liberale en radicalen*, 124–125.
- 85 Kuyper, 'Ons Program', 4–5.
- 86 Schaepman, *Een katholieke partij*, 35.
- 87 *Programma der Sociaal-Demokratische Partij in Nederland*, ongepagineerd.
- 88 Dagboek Pierson, aantekening van mei 1885.
- 89 *Briefwisseling Pierson*, 1, 66. Brief van Pierson aan G.M. Boissevain van 6 mei 1885.
- 90 *Ibidem*.
- 91 Bloem, *De afschaffing der plaatselijke verbruiksbelastingen*.
- 92 НТК 1885–1886, z.p. Troonrede van 1885.
- 93 Weitzel, *Maar Majesteit!*, 174.
- 94 P. van Geer, 'De Staatsbegroting voor 1887', *Vragen des Tijds* (1887) 1, 79–98.
- 95 НТК 1886–1887, 1645.
- 96 *Ibidem*.

- 97 Ibidem, 1668–1669.
- 98 Dat Bloem ijdel was bleek onder meer uit zijn verzoek aan de koning om het ambtskostuum dat bij zijn functie van Hoofdinspecteur der Belastingen hoorde te mogen blijven dragen. De koning gaf hem daarvoor toestemming. Financiën, ARA, inv.nr. 10128.
- 99 Van Houten, *Wat nu?*
- 100 Dat was onder meer te zien aan de toename van het aantal kiesverenigingen, waaronder ook vele 'burgerlijke' vertegenwoordigers van de middenklassen.
- 101 A.D. van Assendelft de Coningh, 'Het personeel, in verband met de gemeentebelastingen en den woningcensus', *De Economist* (1887) II, 1049–1064, aldaar 1055.
- 102 Bruinsma, *Wat de werkmán betaalt*, 8.
- 103 Domela Nieuwenhuis, *Wat is de toekomst onzer middenklasse?*
- 104 Ibidem, 6.
- 105 Dagboek Pierson, aantekening van 1 augustus 1886.
- 106 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1870–1914*, 316.
- 107 Van Maarseveen, 'De geschiedenis van het CBS', 13–14.
- 108 Pierson, *De sociale quaestie*, 25.
- 109 Ibidem, 29.
- 110 Ibidem, 40.
- 111 Duintjer, *Mr. N.G. Pierson en de sociale kwestie*.
- 112 Diepen, *Mr. N.G. Pierson en de sociale quaestie*.
- 113 J.H. Beucker Andreae, 'De postspaarbank', *De Gids* (1879) IV, 398–420, aldaar 399.
- 114 Ibidem, 420.
- 115 Elias Schovel, *Drankbelasting en drankbestrijding*.
- 116 Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers*, 31–32.
- 117 Verwer, *Self-government der maatschappij*.
- 118 H.P.G. Quack, 'Sociale politiek', *De Gids* (1885) IV, 139–164, aldaar 163.
- 119 Ibidem, 164.
- 120 N.G. Pierson, 'Belasting naar den welstand', *De Gids* (1879) II, 1–24.
- 121 N.G. Pierson, 'Belastinghervorming', *De Gids* (1881) IV, 1–62.
- 122 Ibidem, 57–58.
- 123 Dagboek Pierson, aantekening van 21 oktober 1888.
- 124 N.G. Pierson, 'De progressieve inkomstenbelasting', *De Economist* (1888) 745–752.
- 125 M.W.F. Treub, 'Belasting naar draagkracht', *De Economist* (1890) 259–273, aldaar 267.
- 126 Ibidem, 268.
- 127 Ibidem, 272.
- 128 Cohen Stuart, *Bijdrage tot de theorie*.
- 129 W.F. Rochussen, 'Een brief van Jhr. Mr. W.F. Rochussen', *De Economist* (1890) 850–857.

- 130 N.G. Pierson, 'Replik aan Rochussen', *De Economist* (1890) 858-860.
- 131 Rochussen, *De theorie der inkomstenbelasting*, 4.
- 132 Ibidem, 7.
- 133 Webber en Wildavsky, *A history of taxation*, 343.
- 134 Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 137-138. Zie ook: Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, hoofdstuk v.
- 135 Treub, *De radicalen tegenover de sociaal-democratische partij*, 3-4. Volgens Treub was het streven van de radicalen en de socialisten eigenlijk gelijk en bestond er slechts verschil in het tempo en soms het eindpunt. Grootste verschil was echter dat de eersten het eigendomsrecht eerbiedigden, terwijl de socialisten dat wilden afschaffen.
- 136 Muller, *Het standpunt der radicalen*, 12-13.
- 137 Levy, *Een tweesprong*, 10-11.
- 138 Dagboek Pierson, aantekening van 28 oktober 1888.
- 139 Ibidem, aantekening van 18 november 1888.
- 140 Ibidem, aantekening van 11 maart 1888.
- 141 Ibidem, aantekening van 22 april 1888.
- 142 Kikkert, *Koning Willem III*, 334-337; Cramer, 'Het Kabinet der Koningin', 25.
- 143 Cramer, 'Het Kabinet der Koningin', 25.
- 144 НТК 1888-1889, z.p. Troonrede van 1888.
- 145 Ibidem, 473.
- 146 Ibidem, 483.
- 147 Ibidem, 799-800.
- 148 Anoniem, *Het nieuwe Ministerie*, 12-13.
- 149 Ibidem, 19.
- 150 НТК 1888-1889, Bijlagen (no. 106).
- 151 P. van Geer, 'Belastinghervorming', *Vragen des Tijds* (1889) 11, 297-333; Anoniem, 'Belasting-ontwerpen', *Sociaal Weekblad* 4-5-1889.
- 152 M.W.F. Treub, 'Belasting-voorstellen van leden der Tweede Kamer', *Vragen des Tijds* (1890) 11, 1-50.
- 153 Dagboek Pierson, aantekening van 23 maart 1890.
- 154 Taal, *Liberale en radicalen*, 134-135.
- 155 Dagboek Pierson, aantekening van 23 maart 1890.
- 156 Pik, *Belastingprojecten*, 6.
- 157 Ibidem, 45.
- 158 НТК 1889-1890, Bijlagen (no. 52).
- 159 Ibidem.
- 160 НТК 1889-1890, 1006-1010.
- 161 Ibidem, 1055-1060.
- 162 Ibidem, 1061.
- 163 Ibidem, 1061-1062.
- 164 Ibidem, 1074.
- 165 Ibidem, 1094.

- 166 HTK 1890–1891, 405.
- 167 Ibidem, 418.
- 168 Wiercx, *De politieke balans*, 32. Ook oud-minister Gleichman uitte soortgelijke kritiek in: Gleichman, *Opmerkingen over den Politieken toestand*.
- 169 Wiercx, *De politieke balans*, 36. Ook in karikaturen werd vaak de spot gedreven met het gebrek aan ondernemingszin van de minister. N. Cramer, 'Honderd jaar controle', 226–227.
- 170 Brinkel, De Bruijn en Postma, *Het kabinet-Mackay*, bijschrift in fotokatern, ongepagineerd.
- 171 Dagboek Pierson, aantekening van 10 mei 1891.
- 172 Ibidem, aantekening van 8 juni 1891.
- 173 Ibidem, aantekening van 30 juni 1891.
- 174 De Beaufort, *Vijftig jaren*, I, 136.
- 175 Roebroek en Hertogh, *Beschavende invloed*, 108–110.
- 176 Messing, *Werken en leven in Haarlem*, 126–127.
- 177 Van Maarseveen, 'Gemeentelijke belastingen', 188.
- 178 Van der Voort, *Overheidsbeleid*, 122.
- 179 Van Maarseveen, 'Gemeentelijke belastingen', 167–187.
- 180 Anoniem, 'Over gemeente-belastingen', *De Economist* (1881) 1, 225–262; A.D. van Assendelft de Coningh, 'Het personeel, in verband met de gemeentebelastingen en den woningcensus', *De Economist* (1887) 11, 1049–1064. Beiden pleitten voor ruimere financiële middelen en zeggenschap voor gemeenten.
- 181 Bloem, *Een woord over de middelen*. Opvallend was dat Bloem zich als minister veel minder hervormingsgezind opstelde.

Hoofdstuk 8

- 1 Dillen, 'Omstandigheden en psychische factoren', 360; Soltow en Van Zanden, *Income and wealth inequality*, 154–156.
- 2 Teijl, 'Nationaal inkomen', 250–251; Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijks-overheid', 233.
- 3 Van Popta, 'Staatsschuld', 194–195; Overhagen en De Wolff, 'Financiën rijksoverheid', 228.
- 4 Van Maarseveen, 'Gemeentelijke belastingen', 167–195; Goedhart, 'Anderhalve eeuw gemeentefinanciën', 30–31.
- 5 Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 31–38.
- 6 Huizinga, *Heemskerk*, 205. Heemskerk schrijft in 1893 aan zijn zoon dat de politieke toestand nog niet zo slecht zou zijn 'zoo niet de financiën werden in de grond bedorven door den min. Pierson, de Indische hulpbronnen verslapt door de min.v.Dedem, en vooral het algemeen stemrecht ons als een spook aangrijpsde'.
- 7 Van der Wal, 'De Nederlandse expansie in Indonesië', 204.
- 8 De Jong, *Van batig slot*, 226–227.

- 9 Taal, *Liberalen en radicalen*, 186–187.
- 10 Ibidem, 172–173.
- 11 Treub, *De radicalen tegenover de sociaal-democratische partij*, 7. Deze lezing werd bekend als de 'Constantia-lezing'.
- 12 Ibidem, 3–4 en 20.
- 13 Trosée, *Wat wil de radicale partij?*, 30–31.
- 14 Dagboek Pierson, aantekening van 1 mei 1892.
- 15 Van Loo, 'Den arme gegeven...', 71–78. Zie voor het artikel van Pierson: Pierson, 'Armverzorging', 45–76.
- 16 Pugh, *State and Society*, 54.
- 17 Palmowski, *Urban liberalism*, 261–263.
- 18 Webber en Wildavsky, *A history of taxation*, 344.
- 19 Stone, *The Search for Social Peace*, 68, 96 en 222.
- 20 Dagboek Pierson, aantekening van 30 juni 1891.
- 21 Ibidem, aantekening van 19 juli 1891.
- 22 Tijdens haar regentschap was Emma's wil wet. Ze verkoos Van Tienhoven boven Tak van Poortvliet, die bekendstond om zijn gebrek aan tact en overtuigd was van zijn eigen kunnen. Zij had ook eerder met Van Tienhoven gesproken over een nieuw kabinet, maar moest Tak van Poortvliet wel officieel als eerste formateur benaderen. Zie: Taal, *Liberalen en radicalen*, 200–212; *Dagboeken De Beaufort*, II, 1008–1014; Van Hamel, 'Levensbericht van Van Tienhoven', 312–372; Kikkert, *Koning Willem III*, 362–363.
- 23 Brief van J.P.R. Tak van Poortvliet aan G. van Tienhoven van 17 juli 1891, Familiearchief Mathias-Pous-Tak van Poortvliet, Provinciaal Rijksarchief Zeeland, inv.nr. 444.
- 24 Dagboek Pierson, aantekening van 12 juli 1891.
- 25 Ibidem, 28 juli 1891. Deze notitie weerlegt de opmerking in Van Welderen Rengers, *Schets parlementaire geschiedenis*, II, 9, waarin staat dat Pierson op eigen initiatief minister wilde worden.
- 26 Dagboek Pierson, aantekeningen van 31 juli en 1 augustus 1891.
- 27 *Briefwisseling Pierson*, II, 397. Brief van Pierson aan A. Gildemeester, 31 juli 1891.
- 28 Ibidem, II, 398–399. Brief van Pierson aan G. van Tienhoven, 31 juli 1891.
- 29 Ibidem.
- 30 Dagboek Pierson, aantekening van 3 augustus 1891.
- 31 *Briefwisseling Pierson*, II, 403. Brief van H.P.G. Quack aan Pierson, 5 augustus 1891.
- 32 Dagboek Pierson, aantekening van 23 augustus 1891. Pierson schrijft: 'Na de [onleesbaar] plechtigheid ontving de Koningin ons elk afzonderlijk, en zij was zeer minzaam, voor mij zelfs buitengewoon sympathiek. Zij dankte mij voor de vaderlandsliefde, waarvan ik blijk had gegeven en toonde warme sympathie voor mijn reformatische taak.'
- 33 Nota door G. van Tienhoven, 21 juli 1891, Financiën, ARA, inv.nr. 4282.
- 34 Ibidem.

- 35 Uitspraak van Pierson in antwoord op de vraag van Van Tienhoven of Pierson wilde deelnemen aan het kabinet. Pierson schreef hem: 'Gelijk ik bij ons eerste onderhoud U reeds zeide, trekt het werk mij machtig aan. Ik zit nu eenmaal vol idealen op financieel gebied, en gesteund door sympathieke mannen aan de verwezenlijking dezer idealen te werken, in dat denkbeeld is veel dat mij toelacht.' *Briefwisseling Pierson*, 11, 398–399. Brief van Pierson aan G. van Tienhoven, 31 juli 1891.
- 36 De Vrankrijker, *Belastingen in Nederland*, 135–145.
- 37 Jacobs, *Herinneringen*, 197. Ook de latere socialistische voorman F.M. Wibaut herinnerde zich de stimulans die van zijn leraar Pierson uitging. Pierson had hem aangeraden verder te studeren, maar Wibaut moest van zijn vader in de houthandel, daar volgens de vader de vooruitzichten na een studie te onzeker waren. Wibaut, *Levensbouw*, 46–47.
- 38 Dagboek Pierson, aantekeningen van 20 januari 1885 en van 23 augustus 1891.
- 39 Ibidem, 18 november 1888.
- 40 Ibidem, 18 februari 1884. Zie voor de voordracht van deze benoeming: Financiën, ARA, inv.nr. 10128. Daarin ook de bedankbrief van Pierson, waarin hij, ondanks zijn bedenkingen, beloofde zich waardig te tonen.
- 41 Dagboek Pierson, aantekening van 1 juni 1891.
- 42 Dagboek Pierson, aantekening van 16 oktober 1882.
- 43 Ibidem, 10 februari 1889. In de herinneringen van een dochter van vrienden werd genoteerd dat de Piersons soms kinderpartijtjes voor de kinderen van familie en vrienden gaven en er dan niet voor terugschrokken 'zelf onder tafel te kruipen'. 'Een Amsterdamsche familie', typoscript door Mia Boissevain, archief Boissevain, GAA, inv.nr. 748.
- 44 *Dagboeken De Beaufort*, 11, 1033–1037.
- 45 Augur, *Van het Haagsche Binnenhof*, 100–101.
- 46 'Een Amsterdamsche familie' door Mia Boissevain, archief Boissevain, GAA, inv.nr. 748. Zij schrijft: 'De Heer Pierson, een groote rechte gestalte, met het buikje ietwat naar voren, het vollemaansgezicht met het hooge kale voorhoofd eenigszins schuin naar den toehoorder gericht, deels om een blindheid aan het eene oog, de gouden bril, de neus met de wijde neusgaten en een kinderlijke, vriendelijk mond, was het toonbeeld van goedhartigheid.'
- 47 Borrie, *Pieter Lodewijk Tak*, 63.
- 48 Dagboek Pierson, aantekening van 23 augustus 1891.
- 49 НТК 1891–1892, z.p. Troonrede van 1891.
- 50 Ibidem, 13–14.
- 51 Dagboek Pierson, aantekening van 23 december 1891.
- 52 Ibidem.
- 53 Ibidem.
- 54 Stevers, 'Begrotingsnormering', 116.
- 55 Dagboek Pierson, aantekening van 22 september 1892.
- 56 Ibidem, aantekening van 23 september 1893.

- 57 *Briefwisseling Pierson*, II, 432. Brief van Pierson aan A. Pierson, 6 oktober 1891.
- 58 Grotenhuis, 'Hoe inspirerend is Pierson?', 154-156.
- 59 Brief van de Directie van het Grootboek der Nationale Schuld van 29 juli 1892, waarin zij aan de minister van Financiën vraagt of de inwoners van Oost en West meegerekend moeten worden in de vermogensbelasting. Antwoord van Pierson van 19 augustus 1892, waarin hij stelt dat die groep zeker meegerekend moet worden, Financiën, ARA, inv.nr. 10136.
- 60 Dagboek Pierson, aantekening van 1 januari 1892.
- 61 *Briefwisseling Pierson*, II, 432. Brief van Pierson aan A. Pierson, 6 oktober 1891.
- 62 Ibidem.
- 63 HTK 1892-1893, Bijlagen II (no. 125).
- 64 Anoniem, 'De bedrijfs- en beroepsbelasting', *Sociaal Weekblad* 5-11-1892.
- 65 D'Aulnis de Bourouill, *Mededeelingen omtrent de vermogensbelastingen*.
- 66 Cort van der Linden, *De voorgestelde kapitaalbelasting*, conclusie op 35.
- 67 Croll, *Nog altijd 'in het moeras'*, 38.
- 68 A. Kerdijk, 'De ingediende belastingontwerpen', *Sociaal Weekblad* 27-2-1892 en 5-3-1892; A. Kerdijk, 'Het ontwerp-vermogens-belasting en zijn lofzangers', *Sociaal Weekblad* 26-3-1892.
- 69 Een soortgelijke mening kwam naar voren in de brochure van Heynsius, *De voorgestelde belasting*.
- 70 G. Emants, 'De vermogens-belasting', *Sociaal Weekblad* 12-3-1892.
- 71 Anoniem, *De aanhangige belastingvoorstellen*, 32.
- 72 Dagboek Pierson, aantekening van 14 februari 1892.
- 73 Ibidem.
- 74 Dagboek Pierson, aantekening van 4 juni 1892.
- 75 HTK 1891-1892, Bijlagen II (no. 125).
- 76 HTK 1891-1892, 1045-1055.
- 77 Ibidem, 1073-1083.
- 78 Ibidem, 1105-1126.
- 79 Ibidem, 1127-1150.
- 80 Ibidem, 1127-1150.
- 81 Dagboek Pierson, aantekening van 3 juli 1892.
- 82 Ibidem, aantekening van 26 juni 1892.
- 83 HTK 1891-1892, 1058-1071.
- 84 Ibidem, 1152-1180.
- 85 Dagboek Pierson, aantekening van 21 juli 1892.
- 86 *Briefwisseling Pierson*, II, 487. Brief van W.K. van Dedem aan Pierson, 23 juli 1892.
- 87 Dagboek Pierson, aantekening van 19 juni 1892.
- 88 Dagboek Pierson, aantekening van 26 september 1892. Dat het ontwerpen van de wetsvoorstellen en de verdediging Pierson wel moeite kostte blijkt uit zijn verzoek aan de regentes voor een vakantie, waarin hij stelde: 'De buitengewone inspanning, welke de behandeling der aanhangige belastingvoorstellen in de

Tweede Kamer der Staten-Generaal van mij heeft gevorderd en in de aanstaande zitting der Eerste Kamer waarschijnlijk vorderen zal, maken eenige rust en een kort verblijf in hooger streken voor mij, in het belang mijner gezondheid en werkkrachten, zeer wenschelijk.' Brief van Pierson van 1 augustus 1892. De regentes willigde het verzoek in en de reis voerde onder meer naar Baden-Baden, Financiën, ARA, inv.nr. 10136.

- 89 Dagboek Pierson, aantekening van 1 november 1892.
- 90 HTK 1892-1893, z.p. Troonrede van 1892.
- 91 Dagboek Pierson, aantekening van 20 september 1892.
- 92 Ibidem, aantekening van 15 januari 1893.
- 93 Brief van 12 oktober 1892. Piersons verdediging was maar liefst 19 pagina's lang, Financiën, ARA, inv.nr. 10136.
- 94 Ibidem. Brief van 11 mei 1892. Op 2 juni 1892 dankt Pierson de inspecteurs in een brief.
- 95 *Dagboeken De Beaufort*, II, 1002-1008. Portret van S. van Houten.
- 96 Van Houten, *Vijfentwintig jaar*, v, 7-8.
- 97 Ibidem, I, 251-252.
- 98 Dagboek Pierson, aantekening van 28 februari 1893. Overigens was Pierson meestal zeer tevreden over zijn medewerkers en ijverde hij juist voor scholing en een goede beloning voor ambtenaren. Vgl. Boels, en De Vries, 'De thesaurier-generaal', 300.
- 99 Dit wordt naast de vele genoemde adressen in de Handelingen ook duidelijk uit een brief van J. d'Aulnis aan J. Röell van 26 november 1892, waarin hij de verzoeken om informatie over het verloop van de discussie over de bedrijfsbelasting door de leden van Kamers van Koophandel beschrijft, archief J. Röell, ARA, inv.nr. 28.
- 100 Door mij zijn geen brochures en slechts één artikel aangaande de bedrijfsbelasting gevonden: P. van Geer, 'De tweede editie van de bedrijfsbelasting', *Vragen des Tijds* (1893) II, 67-92.
- 101 Dagboek Pierson, aantekening van 12 maart 1893.
- 102 Ibidem, aantekening van 2 juni 1893.
- 103 Minister Gogel, die aan de totstandkoming van het patent in 1819 had meegewerkt, betreurde na de invoering de heffing al snel en noemde deze zelf een waar monster. Grapperhaus, *Fiscaal beleid*, 27-30.
- 104 Ibidem, 61.
- 105 Van Geer, 'De tweede editie', 67.
- 106 Dagboek Pierson. Aantekening van 1 januari 1893.
- 107 Zie de opmerkingen in zijn dagboek in oktober en november 1893.
- 108 M.W.F. Treub, 'Pierson's nieuwste belastingontwerpen', *Sociaal Weekblad* 10-2-1894.
- 109 Dagboek Pierson, aantekening van 12 november 1893.
- 110 Ibidem, aantekening van 21 september 1892.
- 111 Ibidem, aantekening van 1 januari 1893.

- 112 Ibidem, aantekening van 9 maart 1894.
- 113 Van der List en Van Schie, *Van Thorbecke tot Telders*, 73.
- 114 Pierson zou volgens tijdgenoten door zijn eerlijke, te weinig kwaaddenkende karakter eigenlijk geschikt voor premierschap dan het ministerschap. De Beaufort, *Vijftig jaren*, I, 187-188.
- 115 Dagboek Pierson, aantekening van 24 september 1894.
- 116 Van der Voort, *Overheidsfinanciën*, 262.
- 117 Dagboek Pierson, aantekening van 2 juni 1894. Mia Boissevain herinnerde zich: 'De Haagsche renteniers waren niet bepaald ingenomen met zijn belastingvoorstellen en maakten hem zelfs op de "Witte Club" te Den Haag het leven moeilijk', archief Boissevain, GAA, inv.nr. 748. In het archief van de sociëteit wordt de voorgenomen ballotage in het geheel niet vermeld, archief van de Nieuwe of Litteraire Sociëteit de Witte (1802-1930), Gemeentearchief 's-Gravenhage.
- 118 *Dagboeken De Beaufort*, II, 1033-1037. Portret van Pierson.
- 119 Van Maarseveen, 'Gemeentelijke belastingen', 167-195.
- 120 Grapperhaus, *Fiscaal beleid*, 65-66; Grotenhuis, 'Hoe inspirerend is Pierson?', 149-152.

Conclusie

- 1 Van Tijn en Zappey, 'De negentiende eeuw', 255-256. Van Tijn geeft een schatting van het nationaal inkomen in 1850: 751 miljoen gulden, in 1870 1039 miljoen en in 1890 1516. Door de bevolkingsgroei is de stijging van het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking minder groot: in 1850 f 245,- per jaar, in 1870 f 286,- en in 1890 f 331,-.
- 2 Ibidem, 229-231. De rijksuitgaven stegen tussen 1870 en 1890 met 45 procent.
- 3 Cijfer voor 1890: ibidem. Voor 1840: Van Popta, 'Staatsschuld', 194-195.
- 4 Grapperhaus, *Fiscaal beleid*, 64-66. Het gaat hier over het totaal van de rijks-, provinciale en gemeentelijke belastingen.
- 5 Ibidem, 52-54. Overigens bleef het deel van de bevolking dat door de personele belasting werd aangeslagen in beide jaren even groot: ongeveer 15 procent van de bevolking. In 1890 was dit door de groei van de bevolking evenwel een groter aantal mensen.
- 6 Ibidem.
- 7 Ibidem, 63.
- 8 Levy, *De census-vraag*; Van Nierop, *De census-vraag*.
- 9 Bruinsma, *Wat de werkman betaalt*, 8.
- 10 N.G. Pierson, 'De inkomstenbelasting', *De Gids* (1871) I, 1-32; Pierson, 'Belasting naar den welstand', *De Gids* (1879) II, 1-24.
- 11 *Briefwisseling Pierson*, I, 245-246. Brief van Pierson aan S. Vissering, 6 juni 1866.

THE

PROGRESS OF

THE

ARTS AND

MANUFACTURES

IN

THE

UNITED STATES

OF AMERICA

FROM 1790 TO 1860

BY

JOHN R. KELLOGG

OF THE

UNITED STATES DEPARTMENT OF COMMERCE

WASHINGTON

1860